

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη

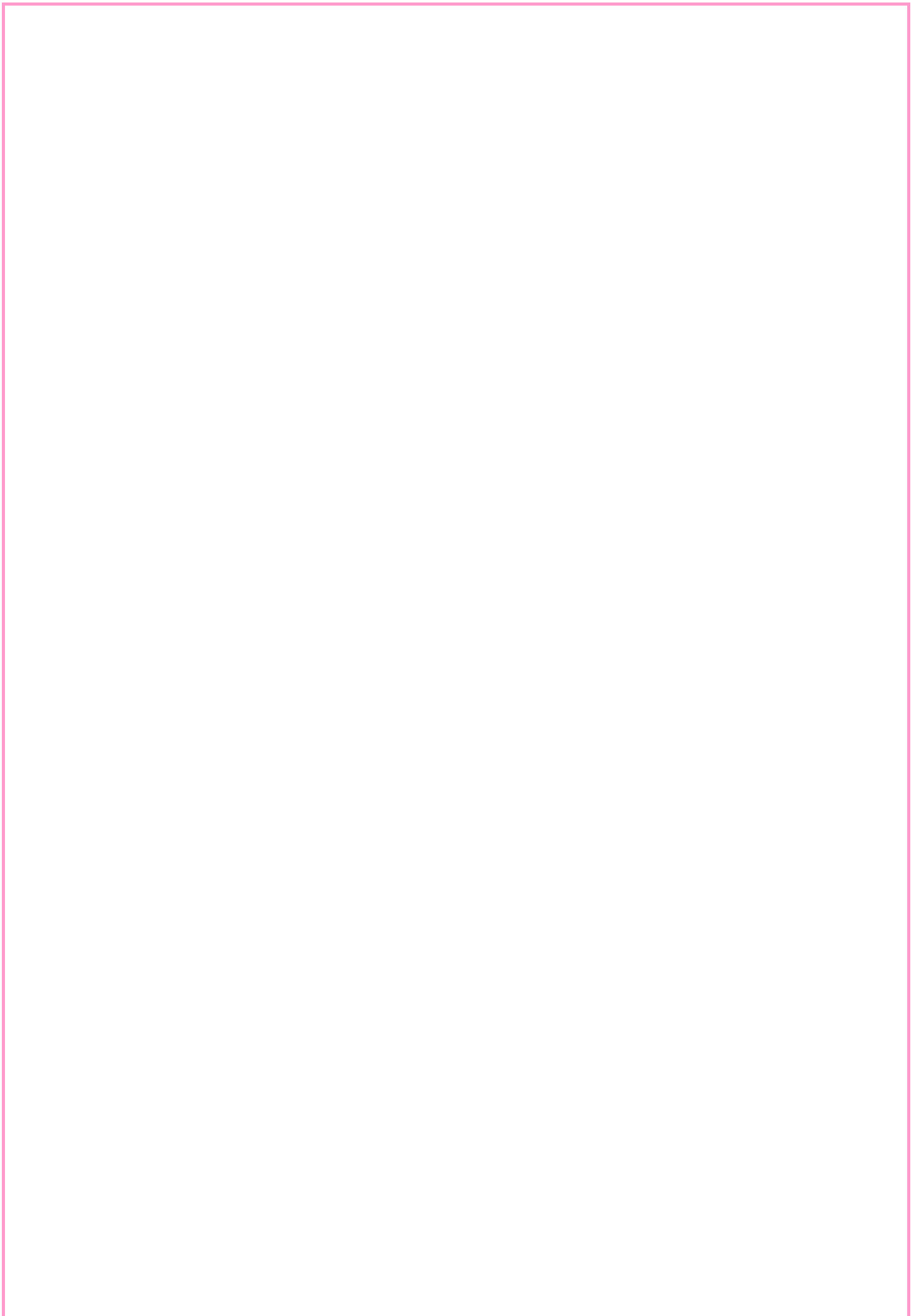
Θέμα διπλωματικής εργασίας:

**«ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΘΗΝΑΙΕΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ».**

Εισηγήτρια: Καινούργιου Ευαγγελία

ΑΘΗΝΑ

ΙΟΥΛΙΟΣ 2008

Πρόλογος

Η διαδρομή της γυναίκας μέσα στους αιώνες, από την ομηρική έως τη σύγχρονη κοινωνία, είναι μεγάλη, με πολλές εναλλαγές και όχι πάντα χωρίς εμπόδια. Για να κυριολεκτούμε, αν εξαιρέσει κανείς μια περίοδο της ιστορίας-νεολιθική και μινωική εποχή-, την οποία θα χαρακτηρίζαμε *μητριαρχική*, και κατά την οποία οι διάφοροι θεσμοί χαρακτηρίζονταν από ένα είδος προβολής των γυναικών: ύπαρξη πρωτόγονων γυναικείων θεοτήτων, Αμαζόνες, μητρογραμμική διαδοχή-ως κατιόντες υπολογίζονται μόνο οι προερχόμενοι από τη μητέρα-, στην πορεία της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας τη θέση της γυναίκας κάθε άλλο παρά πλεονεκτική θα τη χαρακτηρίζαμε. Με την εμφάνιση μάλιστα της πατριαρχικής οικογένειας, η οποία αποτελεί μία από τις βάσεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, όπως διαφαίνεται από έργα επικά, λυρικά, θεατρικά και φιλοσοφικά, βρισκόμαστε απέναντι σε μία καθαρά ανδροκρατούμενη κοινωνία, στην οποία βέβαια η γυναίκα έχει διατηρήσει το ρόλο της, ένα ρόλο ωστόσο μικρό και περιθωριακό σε σχέση με εκείνο των ανδρών. Στους κόλπους, λοιπόν, μιας τέτοιας κοινωνίας, η γυναίκα αντιμετωπίζεται, χωρίς υπερβολή, ως «αναπαραγωγική μηχανή» και «ερωτικό αντικείμενο», αποκλεισμένη από την πόλη και ταγμένη αποκλειστικά στη φροντίδα του «οίκου» της, γεγονός το οποίο αποτέλεσε την απαρχή για τη θεμελίωση της γνωστής διάκρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών στις πεποιθήσεις των ανθρώπων στην ιστορία ολόκληρης της μετέπειτα ανθρωπότητας και για την εξάλειψη της οποίας, αν και όχι ολοκληρωτικά, χρειάστηκαν σκληροί και μακροχρόνιοι αγώνες.

Το ζήτημα, κατά συνέπεια, της θέσης της γυναίκας στα πλαίσια του *οίκου*, όπως ρυθμίζεται από τις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις, στην αρχαία ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στην Αθήνα των χρόνων του Περικλή - μια εποχή όπου η Αθήνα βρισκόταν στο απόγειό της -, ζήτημα εξαιρετικού ενδιαφέροντος για το οποίο ως εκ τούτου, πολλά έχουν γραφεί από, ιστορικούς και μη, μελετητές κατά το πέρασμα των χρόνων, αποτελεί το θέμα της παρούσας εργασίας, η οποία τιτλοφορείται *«Γυναίκες Αθηναίες: Ο ρόλος και η νομική τους θέση στην οικογένεια κατά την περίοδο των κλασικών χρόνων»* και συνίσταται σε μια πρώτη προσπάθεια μέσα από την έρευνα και μελέτη πραγματικά αξιόλογων συγγραμμάτων, τα οποία παρατίθενται αναλυτικά σε ξεχωριστό τμήμα, προσέγγισης και κατανόησης, κατά το δυνατόν περισσότερο, ορισμένων πλευρών της αθηναίας γυναίκας στην καθημερινή της ζωή, ως κόρης, συζύγου και μητέρας, κατά την κλασική περίοδο. Προκειμένου να καταστεί κάτι τέτοιο εφικτό, απαραίτητη κρίνεται μια γενικότερη μνεία στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο και ειδικότερα στο αττικό δίκαιο, στις πηγές από τις οποίες αντλούμε πολύτιμα στοιχεία για νομικούς θεσμούς και διατάξεις, καθώς και στους μεγάλους νομοθέτες της Αθήνας.

1. Εισαγωγή

1. 1. Αρχαίο Ελληνικό και Αττικό Δίκαιο.

Το αρχαίο ελληνικό δίκαιο (ΑΕΔ) αποτελεί ένα από τα δίκαια της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Στον όρο «αρχαίο ελληνικό δίκαιο» περιλαμβάνονται όλα εκείνα τα δικαίκα συστήματα που επικράτησαν στον ελληνικό και ελληνοανατολικό κόσμο από την ιστορική διαμόρφωση του ελληνικού λαού με την κάθοδο των Δωριέων το 1200-1100 π.Χ. έως και την ελληνιστική περίοδο. Το αρχαίο ελληνικό δίκαιο συνίστατο στην ουσία στο δίκαιο των ελληνίδων πόλεων. Η ελληνική πόλις, ούσα ένα ανεξάρτητο κράτος (πόλη-κράτος), είχε διαμορφώσει το δικό της δικαίκο σύστημα με τους δικούς της δημόσιους λειτουργούς, τους δικούς της νόμους και το δικαίωμα να κόβει δικό της νόμισμα.¹ Για να είμαστε κατά συνέπεια περισσότερο ακριβείς, οφείλουμε να κάνουμε λόγο όχι για ελληνικό δίκαιο, αλλά για ελληνικά δίκαια, τόσα όσα ήταν και οι ελληνικές πόλεις-κράτη (tot iura quot civitates). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν αναμφισβήτητες κοινωνικοπολιτικές διαφορές ανάμεσα στις επιμέρους ελληνικές κοινότητες, οι οποίες αντικατοπτρίζονται στις νομοθετικές τους ρυθμίσεις, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ύπαρξη ενός κοινού πολιτισμικού υπόβαθρου στις συνειδήσεις όλων των Ελλήνων πολιτών, το οποίο συνίσταται, κατά τον Ηρόδοτο, όχι μόνο στην κοινή γλώσσα-το βασικότερο ίσως γνώρισμα της ελληνικής ταυτότητας-, αλλά κυρίως στην ίδια εξ αίματος καταγωγή, σε κοινά έθιμα και ιερά.²

Στον ευρύτερο τομέα του αρχαίου ελληνικού δικαίου εντάσσεται και το λεγόμενο «Αττικό δίκαιο(Α.Δ.)», με το οποίο ασχολήθηκαν στην πράξη οι περισσότεροι ιστορικοί ερευνητές και το οποίο συνίσταται στο σύνολο εκείνων των κανόνων δικαίου, οι οποίοι ρύθμιζαν τη δικαίκή ζωή της πόλης της Αθήνας κατά την κλασική εποχή - Ε' και Δ' π.Χ. αιώνας και ειδικότερα από την περσική εισβολή 480-479 έως και το θάνατο του Αλεξάνδρου 323π. Χ. Το Αττικό Δίκαιο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα σύγχρονα δίκαια, διαιρείται από τους ερευνητές σε δύο κλάδους: στον κλάδο του δημοσίου και στον κλάδο του ιδιωτικού δικαίου, το οποίο παρουσιάζει εύλογα και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον τόσο από την πλευρά των νομικών, όσο και από την πλευρά των ιστορικών επιστημόνων.³

¹ Todd, S. C., «Αθήνα και Σπάρτη», Μετάφραση Χρίστος Π. Φαράκλας, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2005, σελ. 21-22.

² Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», Μετάφραση: Παν. Δ. Δημάκης, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991, σελ. 30-32.

³ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι , Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1986, σελ. 17. .

Η αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση των αρχαίων μελετητών με το αττικό δίκαιο, αν σκεφτεί κανείς τα πολυάριθμα δικαιικά συστήματα τα οποία ίσχυαν σε πολλές άλλες πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας, π.χ. το δίκαιο της πόλεως των Μεγάρων, της Σπάρτης, της Σάμου, οφείλεται αφενός μεν στην αδιαμφισβήτητη πολιτική, καλλιτεχνική και φιλοσοφική υπεροχή της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο, αφετέρου δε και κυριότερα στο μεγάλο όγκο των σωζόμενων πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας για την πόλη της Αθήνας, ήτοι αποσπάσματα από νόμους και ψηφίσματα που έχουν διασωθεί αυτούσια, καθώς επίσης και ποικίλα φιλοσοφικά, ιστορικά και λογοτεχνικά έργα, με μοναδική εξαίρεση το δίκαιο της Γόρτυνας στην Κρήτη, για το οποίο έχουν διασωθεί επίσης πληροφορίες, χάρη στον «Κώδικα της Γόρτυνας», μια μεγάλη επιγραφή αποτελούμενη από δώδεκα δέλτους, η οποία βρέθηκε το 1884 στην περιοχή Άγιοι Δέκα νότια του Ηρακλείου.⁴ Η μελέτη των αττικών νόμων και ψηφισμάτων μας δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε, να καταλάβουμε και κατ' επέκταση να αποκτήσουμε μία πιο ολοκληρωμένη άποψη αφενός μεν για την πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση και λειτουργία της αθηναϊκής κοινωνίας, αφετέρου δε, αν και με κάποιες επιφυλάξεις, για τις νομοθετικές ρυθμίσεις και άλλων ελληνικών πόλεων, δεδομένου του κοινού, όπως αναφέρθη ανωτέρω, πολιτισμικού υποβάθρου και των κοινών, ορισμένες φορές, δικαιικών αρχών που συνέδεαν τους πολίτες ολόκληρης της αρχαίας Ελλάδας την περίοδο των κλασικών χρόνων.

1. 2. Κύρια χαρακτηριστικά του Αττικού δικαίου.

Το Αττικό δίκαιο, ως σύνολο κανόνων δικαίου, δεν περιλαμβάνει ένα μόνο δικαιικό σύστημα. Ο βασικός πυρήνας του αποτελείται από το σύνολο των ψηφισμάτων⁵ και των νόμων, τους οποίους έθεταν τα αρμόδια νομοθετικά όργανα της πόλης της Αθήνας και συνιστά στην ουσία του *το δίκαιο της πόλης*. Πρόκειται για ένα δίκαιο, το οποίο στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη δικονομική πράξη, δεδομένου ότι, όπως σε όλες τις αρχαίες κοινωνίες, έτσι και στην Αθήνα, το δικονομικό δίκαιο προηγείτο του ουσιαστικού δικαίου. Το δίκαιο αυτό αναφερόταν αποκλειστικά στους *άρρηνες* πολίτες, ειδικότερα στους Αθηναίους με πλήρη πολιτικά δικαιώματα και την ικανότητα να φέρουν όπλα, έτσι ώστε να είναι σε θέση να υπερασπίσουν την πόλη. Ταυτόχρονα με το δίκαιο της πόλης, υπήρχε και το λεγόμενο *οικιακό* δίκαιο, το οποίο αποτελούσε ένα σύνολο εθιμικών κανόνων

⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 15, 18.

⁵ «ψηφισμα»: «decree», κυριολεκτικά μεταφράζεται «ψηφοφορία». Πρόκειται για έναν κανόνα ή μία απόφαση που λαμβάνεται με τη διεξαγωγή ψηφοφορίας από την Εκκλησία του δήμου, αρχικά με βότσαλα (ψηφους) και κατόπιν με ανάταση των χεριών. Κατά τον Ε' αιώνα, ο «νόμος» και το «ψηφισμα» ήταν έννοιες ταυτόσημες, δεδομένου ότι κάθε νέος νόμος θεσπίζονταν με την ψήφο της Εκκλησίας και μπορούσε να ονομαστεί είτε νόμος, είτε ψηφισμα. MacDowell D. M., «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2003, σελ. 72, 73.

ρυθμιστικών των σχέσεων και των δικαιωμάτων των προσώπων που συμβιούν σε έναν «οίκο»: γυναικών, παιδιών, ανίκανων ανδρών, δούλων. Τα δύο αυτά, λοιπόν, νομικά συστήματα συνυπάρχουν και συγκροτούν το λεγόμενο αττικό δίκαιο.⁶

Μελετώντας κανείς τις διατάξεις του αττικού δικαίου, διαπιστώνει αμέσως την άρρηκτη σύνδεσή τους προς την έννοια της πόλεως-κράτους. Και αυτό είναι εύλογο, αν σκεφτούμε, ότι οι ρίζες του αττικού δικαίου βρίσκονται μέσα στην ίδια την πόλη, η οποία αποτελεί και τον εγγυητή της πιστής εφαρμογής του. Για το λόγο αυτό είμαστε σε θέση να μιλάμε για το αμιγές κλασικό ελληνικό δίκαιο, ήτοι για τη γνησιότητα που διακρίνει τις διατάξεις του, ιδιαίτερα κατά τον Ε' και Δ' π. Χ. αιώνα, δεδομένου ότι κατά την ελληνιστική εποχή, οι εμπορικές σχέσεις της Αθήνας με άλλους ξένους εμπορικούς λαούς πολλαπλασίασαν τις επιδράσεις στις διατάξεις του.

Συνακόλουθα, είναι απαραίτητο να αναφερθεί, ότι το αττικό δίκαιο απαρτιζόταν κυρίως από *γραπτούς* κανόνες δικαίου. Βέβαια, όπως και άλλες πόλεις-κράτη, έτσι και η Αθήνα πέρασε από μία περίοδο, κατά την οποία το εθιμικό δίκαιο, αποτελούμενο από κανόνες δικαίου που αντικατόπτριζαν την ίδια τη θέληση των θεών, κυριαρχούσε στη ρύθμιση των δικαιοκών σχέσεων. Ωστόσο, η έλευση των μεγάλων νομοθετών στην Αθήνα, του Δράκοντα (624 π.Χ.) και του Σόλωνα μερικά χρόνια αργότερα, καθιέρωσε το σύστημα της νομοκρατίας, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται ο ρόλος του εθιμικού «οικιακού» δικαίου, τον οποίο μάλιστα ελάμβαναν επικουρικά υπόψη τους οι δικαστές κατά παράβαση του κανόνα *jura non novit curia*, προκειμένου να σχηματίσουν, σύμφωνα με τον ηλιαστικό όρκο, τη «δικαιοτάτη γνώμη».⁷

Σε αντίθεση προς το πνεύμα της νομοκρατίας που επικρατούσε στην Αθήνα, κατά την κλασική περίοδο, και τη γενικότερη πεποίθηση ότι ο νόμος συνιστούσε το βασικότερο θεμέλιο της δημοκρατίας, οι νόμοι στην πόλη της Αθήνας ήταν πραγματικά ελάχιστοι και κατ' επέκταση τα κενά στην αττική νομοθεσία πολλά. Το ανεξήγητο αυτό φαινόμενο βρίσκει την απάντησή του στην προσπάθεια των μεγάλων αθηναίων νομοθετών να ενισχύσουν το κύρος των λαϊκών δικαστηρίων που μόλις είχαν ιδρυθεί καθώς και να ενθαρρύνουν παράλληλα τους δικαστές – ηλιαστές – να λαμβάνουν υπόψη, κατά το σχηματισμό της δικανικής τους κρίσης, και άλλους παράγοντες πέρα από τις ήδη ρυθμισμένες διατάξεις.

Σκόπιμο θεωρείται στο σημείο αυτό, προκειμένου να φωτιστούν σκοτεινές πλευρές του αττικού δικαίου καθώς και να διευκολυνθεί ο αναγνώστης στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης άποψης για το σύνολο των διατάξεών του, να αναφερθούμε στις πηγές εκείνες του Αττικού Δικαίου, οι οποίες συνετέλεσαν άμεσα στη διατήρηση και διάδοση του κλασικού ελληνικού πολιτισμού σε όλες τις μετέπειτα γενιές.

⁶ U. E. PAOLI, «Αττικόν και κοινόν ελληνικόν δίκαιον. (Μετάφραση Παν. Δ. Δημάκη, Αθήναι, 1959), κατά παραπομπή από Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 32, 33.

⁷ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 34-36.

1. 3. Πηγές του Αττικού Δικαίου.

Μιλώντας για πηγές του αρχαίου ελληνικού δικαίου ή, όπως έχει επικρατήσει από πολλούς, του αττικού δικαίου, επιβάλλεται λόγω του μεγάλου αριθμού και της πολυπλοκότητάς τους, να τις διακρίνουμε σε δύο βασικές κατηγορίες: στις *άμεσες* (ή κύριες) πηγές και στις *έμμεσες* (ή βοηθητικές). Στις *άμεσες* πηγές εντάσσονται τα κείμενα εκείνα από τα οποία προκύπτει άμεσα η ύπαρξη κάποιας νομοθετικής διάταξης ή νομικού θεσμού, ενώ αντίθετα στις *έμμεσες*, οι οποίες είναι οι περισσότερες και οι πλέον ενδιαφέρουσες, δεδομένου ότι χωρίς αυτές θα είχαμε μια τμηματική, μονόπλευρη ή και αυθαίρετη εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας την κλασική περίοδο, εντάσσονται τα κείμενα εκείνα τα οποία αποδίδουν περιγραφικά κάποια γεγονότα, από τα οποία όμως συνάγονται έμμεσα ισχύοντες δικαιικές διατάξεις και θεσμοί.⁸

α) Μία από τις βασικότερες πηγές του Αττικού Δικαίου, από τις οποίες αντλούμε μοναδικές πληροφορίες, είναι οι *επιγραφές*.⁹ Επιγραφές έχουν ανακαλυφθεί και βρίσκονται σε όλα σχεδόν τα μέρη όπου υπάρχει ελληνικός πολιτισμός.¹⁰ Η αξία των επιγραφών είναι μεγάλη, πολύ περισσότερο μερικών που αποτελούν αποκλειστικά τεκμήρια - πηγές για τη σπουδή γεγονότων της αρχαίας ιστορίας. Διατήρησαν στο πέρασμα των αιώνων και διέσωσαν άφθονες πληροφορίες για τη

⁸ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 43, 44.

⁹ Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε ως φορέας γραφής των επιγραφών ήταν ποικίλο, ενώ συνήθης ήταν η χρησιμοποίηση λίθου ή μετάλλου, ξύλου κ. ά., επί των οποίων χαραζόνταν ή λαξεύονταν τα σχετικά δικαιικά κείμενα, με τη μέθοδο ή τον τρόπο το φοινικικό, που αποδέχτηκε μαζί με το αλφάβητό της και η ελληνική γραφή, δηλαδή τον αριστερόστροφο που κατευθυνόταν προς τα αριστερά, δηλ. από τα δεξιά προς τα αριστερά, μορφή του οποίου αποτέλεσε η γραφή «*βουστροφηδόν*», στην οποία: η καθεμιά νέα γραμμή της επιγραφής άρχιζε από εκεί που τελείωνε η προηγούμενη και όχι κάτω από την αρχή της πρώτης γραμμής, δηλαδή από δεξιά προς τα αριστερά, από αριστερά στα δεξιά, από δεξιά στα αριστερά κ. ο. κ. μέχρι που επικράτησε η κατεύθυνση της γραφής από τα αριστερά στα δεξιά. Νάκος Π. Γεώργιος, «Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου», University Studio Press, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 68, 69.

¹⁰ Η αρχαιότερη από τις μέχρι τώρα γνωστές ελληνικές επιγραφές σώζεται πάνω σε πήλινο αγγείο του 750 π.Χ. περίπου. Αυτή αποτελεί και το αρχαιότερο όριο των ελληνικών επιγραφών μέχρι το 400 μ.Χ. Από τις πιο γνωστές και σημαντικές επιγραφές του 5ου π. Χ. αι. είναι οι αθηναϊκές, που αφιέρωσαν οι Αθηναίοι στους Δελφούς και αποθανάτισαν τις μεγάλες νίκες τους στο Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα. Η γνωστότερη είναι η επιγραφή που χάραξαν οι Έλληνες στη βάση του χρυσού τρίποδα, τον οποίο αφιέρωσαν στους Δελφούς ύστερα από την αποφασιστική νίκη τους στις Πλαταιές (479 π. Χ.). Βάση του χρυσού τρίποδα ήταν τα τρία κεφάλια του φιδιού, το σώμα του οποίου σχημάτιζε σπείρες πάνω στις οποίες ήταν γραμμένα τα ονόματα των ελληνικών πόλεων, που πήραν μέρος στη μάχη των Πλαταιών. «Επιστήμη & Ζωή, Η σύγχρονη μορφή της γνώσης», Εκδόσεις Επιστήμη & Ζωή multimedia 2005. Τα κείμενα των αρχαίων ελληνικών επιγραφών, που σώθηκαν ως τις μέρες μας, έχουν περιληφθεί στις εκδόσεις της Ακαδημίας του Βερολίνου με τον τίτλο: Ελληνικές Επιγραφές. Στην Ελλάδα συλλογές επιγραφών δημοσίευσαν - Αλέξανδρος Ρίζος - Ραγκαβής, ο Κουμανούδης, ο Αρβανιτόπουλος και πολλά περιοδικά.

δημόσια και ιδιωτική ζωή των αρχαίων χρόνων. Οι πληροφορίες των επιγραφών δε βρίσκονται συνήθως σε ιστορικά έργα. Και επειδή οι επιγραφές ήταν γραμμένες κατά τρόπο ανεξάλειπτο, οι αντιγραφείς και ο χρόνος δεν μπόρεσαν να τις παραμορφώσουν και να παραποιήσουν το νόημά τους, όπως συνέβη με πολλές περγαμηνές ή παπύρους.

Σε κάποιες επιγραφές βρίσκουμε αυτούσια αποσπάσματα από νόμους ή και ψηφίσματα της κλασικής περιόδου και σ' αυτές τις περιπτώσεις, τις κατατάσσουμε στις λεγόμενες *άμεσες διαγνωστικές πηγές* του αττικού δικαίου.¹¹ Τις περισσότερες, ωστόσο, φορές στις επιγραφές περιλαμβάνονται κείμενα μη νομικού χαρακτήρα, όπως ψηφίσματα και όροι, πράξεις δηλαδή του δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, από τα οποία βέβαια συνάγεται η ύπαρξη νόμων, ως απαραίτητη προϋπόθεση, που τις κατοχυρώνουν νομοθετικά.

Ο μεγάλος αριθμός των *όρων*, των μαρμάρινων δηλαδή ενεπίγραφων ορόσημων, που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα, οι οποίοι τοποθετούνταν σε υποθηκευμένους ή προικώους αγρούς, προκειμένου να καταστεί γνωστό στους τρίτους το τυχόν εμπράγματο βάρος ή δικαίωμα στο συγκεκριμένο αγρό, αποτελεί ένα από τα πλέον απτά και χαρακτηριστικά παραδείγματα της σπουδαιότητας των επιγραφών στη μελέτη θεσμών του αττικού δικαίου.¹² Μία τέτοια επιγραφή αναφέρει χαρακτηριστικά: « *Ηγησοῦς Κλεομόρτου προῖξ το χωρίον*», « *η έκταση αυτή περιλαμβάνεται στην προίκα της Ηγησούς, της θυγατέρας του Κλεομόρτου*». Η συγκεκριμένη επιγραφή, δημοσιοποιώντας τον προικώο χαρακτήρα του αγρού, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην Αθήνα, κατά την κλασική περίοδο, η προσωπική περιουσία της συζύγου (προίκα) δεν συνδεόταν με την περιουσία του συζύγου της.¹³

β) Αξιόλογη, επίσης, πηγή του Αττικού δικαίου αποτελούν οι *πάπυροι*.¹⁴ Οι πάπυροι βρέθηκαν κυρίως στην Αίγυπτο και ήταν γραμμένοι σε πολλές γλώσσες (αρχαία αιγυπτιακή, εβραϊκή, αραμαϊκή, συριακή, περσική, αραβική, ελληνική και λατινική) και σε πολλές γραφές (ιερατική, ιερογλυφική και δημοτική αιγυπτιακή). Η παπυρολογία όμως περιορίζεται στους παπύρους των δύο κλασικών γλωσσών (της ελληνικής και της λατινικής) και κυριότερα στους παπύρους που ανήκουν στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο της αιγυπτιακής ιστορίας. Οι πάπυροι φώτισαν μια ολόκληρη χιλιετία και κυριότερα την περίοδο που άρχισε με την κατάληψη της Αιγύπτου από το Μ. Αλέξανδρο (332 π.Χ.) και έληξε με την κατάληψή της από τους Άραβες (641 μ.Χ.).

¹¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 21, 22.

¹² Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 53.

¹³ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 23.

¹⁴ Αναφέρονται στη γραφική ύλη, που παρασκευαζόταν από τον ομώνυμο θάμνο, με συνήθη εμφάνιση σε σχήμα κυλίνδρου (που διαβαζόταν ξετυλιγμένος), χρήση που διήρκεσε έως τον 4^ο μ. Χ. αιώνα, οπότε οι πάπυροι αντικαταστάθηκαν από περγαμηνές. Νάκος Π. Γεώργιος, ό. π., σελ. 70, 71.

Εκτός από την Αίγυπτο, πάπυροι με κείμενα αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας βρέθηκαν στην Ιταλία και, το 1962, ένα μοναδικό κομμάτι παπύρου στην Ελλάδα. Ως προς το περιεχόμενό τους, οι πάπυροι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα έγγραφα της καθημερινής ζωής και η δεύτερη τα κείμενα της κλασικής φιλολογίας. Τα έγγραφα της πρώτης κατηγορίας είναι ιδιωτικές επιστολές, μισθωτήρια, ενοικιαστήρια, πωλητήρια, δανειστικά, γαμήλια συμβόλαια, διαθήκες, έγγραφα διοικητικά, πρακτικά δικών κ.λπ. Οι πάπυροι της δεύτερης κατηγορίας έχουν κείμενα της κλασικής φιλολογίας. Ευρήματα της ελληνικής φιλολογίας είναι: Έξι λόγοι του ρήτορα Υπερείδη, από τους οποίους μόνον αποσπάσματα σώθηκαν (1847 - 58), το *Παρθένειο* (συλλογή λυρικών χορικών ασμάτων) του Αλκμάνου (1855), η *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη (1889), η οποία σημειωτέον αποτέλεσε τη βάση του «Αττικού δημοσίου δικαίου», οι *Μιμίამβοι* του Ηρώνα (1890), ωδές του Βακχυλίδη, η *Αντιόπη* (1913), ο *Φαέθοντας*, η *Υπιπόλη* και η *Μελανίππη* του Ευριπίδη, οι *Ιχνευταί* του Σοφοκλή (1902), αποσπάσματα της Σαφούς, του Μένανδρου, του Καλλίμαχου, του Λυσία, παιάνες και άλλα ποιήματα του Πίνδαρου κ.λπ.¹⁵

γ) Χωρίς να παραγνωρίζουμε, σε καμία περίπτωση, την αναμφισβήτητη συμβολή των επιγραφών και των παπύρων στην έρευνα και μελέτη του αττικού δικαίου από τους ιστορικούς επιστήμονες, οφείλουμε, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε τον πολύ σημαντικό ρόλο των *έργων των αττικών ρητόρων*, που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα. Οι δικανικοί λόγοι π. χ. του Δημοσθένους ή του Ισαίου, που έφτασαν στα χέρια μας σε χειρόγραφα, με πολλές βέβαια επιφυλάξεις, όσον αφορά στη γνησιότητά τους λόγω παρέμβασης σε αυτά από πολλούς μετέπειτα μελετητές, παρέχουν αξιόλογες μεν, ερευνητές δε, πληροφορίες για στοιχεία και θεσμούς της αθηναϊκής νομοθεσίας.¹⁶ Αν εξαιρέσει κανείς το πρόβλημα της αυθεντικότητας των δικανικών λόγων, το οποίο αποτελεί κατ' ουσίαν πρόβλημα των φιλολόγων, αλλά και την καθομολογούμενη δυσκολία των νομικών να εξακριβώσουν μέσα από συγκριτικές προσεγγίσεις αν τα κείμενα που παρεμβάλλονται στους δικανικούς λόγους αποτελούν ή όχι πιστά αντίγραφα ισχυόντων νόμων, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη στην έρευνά μας και την ίδια τη φύση των δικανικών λόγων, δεδομένου ότι είχαν γραφεί προς υπεράσπιση των συμφερόντων ενός μόνο των διαδίκων μερών και κατά συνέπεια είναι εξ ορισμού μεροληπτικοί.¹⁷

δ) Συμπληρωματικά, οφείλουμε να αναφερθούμε στα διάφορα κλασικά και φιλοσοφικά έργα, ειδικότερα στην *Αθηναίων Πολιτεία* και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, αλλά και στους *Νόμους* του Πλάτωνα, έργα στα οποία αποδίδονται με τρόπο πραγματικά μοναδικό οι έννοιες του δικαίου, του

¹⁵ «Επιστήμη & Ζωή,... ό. π. Οι μεγαλύτερες συλλογές παπύρων βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, στην Οξφόρδη, στο μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι, στη Βιβλιοθήκη της Βιέννης, στο Βερολίνο, στο Κάιρο κ.α. Οι περισσότερες συλλογές, μεγάλες η μικρές, έχουν εκδοθεί και ελάχιστες είναι ακόμη ανέκδοτες.

¹⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 24-26.

¹⁷ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 46, 50, 54.

νόμου και της ιδανικής Πολιτείας, στην οποία συμβιώνουν, κατά την αριστοτελική θεώρηση των πραγμάτων, μόνο ελεύθεροι πολίτες, ενώ παράλληλα αναλύονται θεμελιώδεις έννοιες και θεσμοί του δημόσιου αλλά και του ιδιωτικού δικαίου. Δεν πρέπει να λησμονούμε, ωστόσο, και τα διάφορα φιλολογικά έργα, έργα λεξικογράφων (Πολυδεύκης –«*Ονομαστικόν*», Αρποκρατίων, «*Λεξικόν των δέκα αττικών ρητόρων*»), ιστορικών (Θουκυδίδης, Ξενοφώντας), κωμωδιογράφων (Αριστοφάνης, Μένανδρος), τραγικών (Ευριπίδης, Σοφοκλής), από τα οποία αντλούμε πραγματικά αξιόλογες πληροφορίες για το αττικό ιδιωτικό δίκαιο.¹⁸

Στα έργα αρχαίων κλασικών συγγραφέων, ως έμμεσες πηγές του Αττικού δικαίου, πρέπει να εντάξουμε και τις κωμωδίες Ρωμαίων κωμωδιογράφων, όπως του Πλάτου και του Τερέντιου, δεδομένου ότι όχι μόνο βασίζονται στις ελληνικές κωμωδίες του Μενάνδρου και του Απολλοδώρου, αλλά θα λέγαμε ότι συνιστούν σχεδόν αντιγραφή αυτών με τις αναγκαίες βέβαια παραλλαγές, έτσι ώστε να προσαρμοστούν οι ελληνικοί θεσμοί που αναφέρονται στα έργα στους αντίστοιχους ρωμαϊκούς (λ.χ. την «επίκληρο» γυναίκα οι Ρωμαίοι κωμωδιογράφοι την αναφέρουν ως πλούσια κληρονόμο). Είναι προφανές, λοιπόν, ότι δεν μπορούν τα έργα αυτά των Λατίνων συγγραφέων να αποτελέσουν ασφαλή πηγή για το αττικό δίκαιο, αντανακλούν ωστόσο χωρίς καμία αμφιβολία θεσμούς και αρχές του ελληνικού δικαίου.¹⁹

1. 4. Οι μεγάλοι νομοθέτες της Αθήνας.

Το μεγαλύτερο μέρος του ισχύοντος δημοσίου και ιδιωτικού αττικού δικαίου, κατά την περίοδο των κλασικών χρόνων, αποδίδεται σε τρεις κυρίως μεγάλους νομοθέτες, το Δράκοντα, το Σόλωνα και τον Κλεισθένη. Για το λόγο αυτό, προβάλλει αδήριτη η ανάγκη να γίνει, αν όχι εκτενής, μία έστω γενική αναφορά στο νομοθετικό τους έργο, λαμβανομένου μάλιστα υπόψη και του γεγονότος ότι οι νόμοι τους οποίους παρέδωσαν όχι μόνο αποτέλεσαν τη βάση όλων των μετέπειτα δικαιοκτών συστημάτων, αλλά ακόμη και σήμερα συνιστούν αντικείμενο έρευνας και μελέτης από πολλούς, ιστορικούς και μη, επιστήμονες.

α) Δράκων.

Κατά τα τέλη του Ζ' αιώνα π. Χ., πιο συγκεκριμένα το 624 π. Χ., ανατέθηκε στον Δράκοντα, ως άρχοντα της πόλης της Αθήνας, από τους Αθηναίους το δύσκολο έργο της αποτύπωσης σε γραπτό κείμενο κανόνων δικαίου, με σκοπό να παύσει η αυθαίρετη ερμηνεία των άγραφων μέχρι τότε ισχυόντων νόμων από τους εκάστοτε άρχοντες της πόλης. Για πρώτη φορά, οι Αθηναίοι είχαν στη διάθεσή τους νόμους καταγεγραμμένους, στους οποίους μπορούσε ο οποιοσδήποτε να ανατρέξει.

¹⁸ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 66, 67.

¹⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 27, 28.

Ελάχιστα γνωρίζουμε για το γενικότερο νομοθετικό έργο του Δράκοντα. Εκείνο όμως για το οποίο μπορούμε με βεβαιότητα να μιλήσουμε είναι η μοναδική συμβολή του στον τομέα της ποινικής καταστολής στην αρχαία Αθήνα, η οποία αντανακλάται σε μία ολόκληρη σειρά ποινικών νόμων του ιδίου, και ειδικότερα στο *νόμο περί ανθρωποκτονίας*, οι οποίοι διατηρήθηκαν σε ισχύ και μετά την εποχή του Σόλωνα και παρέμειναν παροιμιώδεις για την αυστηρότητά τους, σε σημείο που ακόμη και σήμερα τους ιδιαίτερα σκληρούς νόμους τους χαρακτηρίζουμε *δρακόντειους*.²⁰ Χαρακτηριστικό είναι ότι οι νόμοι του προέβλεπαν τη θανατική ποινή για όλα τα εγκλήματα με την αιτιολογία ότι για εγκλήματα, όπως η κλοπή, αρμόζουσα τιμωρία ήταν ο θάνατος, ενώ σε εγκλήματα, όπως η ανθρωποκτονία, επέβαλλε πάλι την ποινή του θανάτου, δεδομένου ότι δεν υπήρχε μεγαλύτερη ποινή να επιβληθεί.²¹ Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραγνωρίζεται η προσπάθεια του Δράκοντα σε μία περίοδο μεταβατική, μέσα από την σκληρότητα των νόμων του, να περιορίσει την «ιδιωτική αντεκδίκηση»(βεντέτα).²²

Στον Δράκοντα, επίσης, αποδίδεται και η διάκριση του φόνου σε *εκ προνοίας*(*εκ προμελέτης*), *μη εκ προνοίας και ακούσιο φόνο*(*εξ αμελείας*). Η ποινή που επιβαλλόταν σε φόνο εκ προνοίας ήταν η θανάτωση, ενώ στους φόνους μη εκ προνοίας και εξ αμελείας επιβαλλόταν εξορία. Ο Δράκων, ωστόσο, προέβλεπε και τη διαδικασία της *αιδέσεως*, δηλαδή την παραχώρηση συγγνώμης από μέρους των συγγενών του θύματος, γεγονός που επέτρεπε στο δράστη να αποφύγει την εξορία. Η παραχώρηση δινόταν με αντάλλαγμα κάποια χρηματική ποινή και ήταν απαραίτητο να συμφωνήσουν ομόφωνα όλοι οι αγχιστείες του θύματος, όσοι δηλαδή δικαιούνταν να κινήσουν δίκη φόνου. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν συγγενείς, τη συγγνώμη μπορούσαν να παραχωρήσουν δέκα μέλη της φρατρίας του θύματος.²³ Παράλληλα, ο Δράκων προέβη και σε μία άλλη διάκριση των ανθρωποκτονιών, στις λεγόμενες *δίκαιες ανθρωποκτονίες*. Ως τέτοιες χαρακτήριζε τις ανθρωποκτονίες που διαπράττονταν σε κατάσταση άμυνας ή για την υπεράσπιση της οικογενειακής τιμής κάποιου ανθρώπου.²⁴

β) Σόλων

Ο Σόλων (περ. 639-559 π. Χ.) ήταν σημαντικός Αθηναίος νομοθέτης, φιλόσοφος, ποιητής και ένας από τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας. Πλούσιος με αριστοκρατική καταγωγή-η οικογένειά του καταγόταν από τη γενιά του βασιλιά της Αθήνας Κόδρου-, κλήθηκε το 594/3 π. Χ. με έκτακτη διαδικασία να νομοθετήσει και για το έργο αυτό εξοπλίστηκε με τις έκτακτες εξουσίες του διαλλακτού, δηλαδή του μεσολαβητή, του συμφιλιωτή και του νομοθέτου.

²⁰ http://www2.fhw.gr/chronos/04/gr/society/311trad_drakon_solon.html

²¹ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 68.

²² Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 95, 431-436.

²³ http://www2.fhw.gr/chronos/04/gr/society/324pub_criminal.html

²⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 30.

Τα νομοθετικά μέτρα του Σόλωνα ήταν πολύ τολμηρά αλλά και δραστικά και αντικατοπτρίζουν το μέγεθος της κρίσης που κλήθηκαν να θεραπεύσουν. Βασίζονταν στην αρχή της δίκαιης ανισότητας και όχι της απόλυτης ισότητας, ενώ επεδίωκαν να αποτρέψουν την εμφύλια διαμάχη και τη διάλυση της πολιτικής κοινότητας της Αθήνας διατηρώντας παράλληλα την κοινωνική διαστρωμάτωση. Επιδίωξη του Σόλωνα ήταν να καταστούν όλοι οι πολίτες συνυπεύθυνοι για την τήρηση των νόμων και την καταστολή παρανομιών. Ιδανικό του ήταν η *ευνομία*.

Το νομοθετικό του έργο περιελάμβανε πρώτα μέτρα επανόρθωσης της υπάρχουσας κατάστασης (*σεισάχθεια-αποτίναξη βαρών*), πολιτειακές μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν στο πολιτικό σώμα (διατήρησε τα τέσσερα υφιστάμενα *τέλη* που ρύθμιζαν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών και βασίζονταν ως τότε αποκλειστικά στο ύψος του αγροτικού εισοδήματος: *πεντακοσιομέδιμνοι, τριακοσιομέδιμνοι ή ιππείς, διακοσιομέδιμνοι ή ζευγίται, θήτες*), στη λαϊκή κυριαρχία (στήριξη της εξουσίας στο σώμα των πολιτών της Αθήνας, ίδρυση της *βουλής των τετρακοσίων*) και στα δικαστήρια (*Ηλιαία*, κατοχύρωση του έννομου συμφέροντος του κάθε πολίτη μέσα από τη δυνατότητα άσκησης αγωγής στον Άρειο Πάγο-*εισαγγελία*), καθώς και νομοθετήματα σε συγκεκριμένους τομείς. Οι νόμοι του δημοσιεύτηκαν ίσως το 592/1 π. Χ. καταγεγραμμένοι σε ξύλινες τετράγωνες στήλες, οι οποίες στένευαν προς τα πάνω και στρέφονταν γύρω από άξονα («άξονες» ή «κύρβεις»). Δίκαια ο Σόλων θεωρείται πατέρας του αστικού δικαίου.²⁵

γ) Κλεισθένης

Ο Κλεισθένης, αθηναίος πολιτικός που έζησε στα τέλη του 6ου π.Χ. αι., γιος του Μεγακλή και της Αγαρίστης, κόρης του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, πήρε μέρος στην εκδίωξη των Πεισιστρατιδών και με την υποστήριξη του λαού έκανε σοβαρές μεταρρυθμίσεις στο πολίτευμα των Αθηνών γι' αυτό και δίκαια θεωρήθηκε ιδρυτής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Οι σπουδαιότερες από τις μεταρρυθμίσεις του ήταν: 1) Η διαίρεση του λαού σε 10 φυλές, που τις υποδιαίρεσε σε δήμους, απ' όπου προέρχονταν οι 500 αντιπρόσωποι της Βουλής. Έτσι με την κατάργηση των τεσσάρων παλιών φυλών απάλλαξε την Αθήνα από τους φατριασμούς. 2) Η θέσπιση της ποινής του εξοστρακισμού με την οποία απάλλαξε την πολιτεία από τους επικίνδυνους πολιτικούς που θα κυβερνούσαν τυραννικά. 3) Ξανάφερε την με κλήρωση εκλογή στα κοινωνικά αξιώματα και 4) έδωσε μεγαλύτερη δικαστική εξουσία στους πολίτες.

Οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη προκάλεσαν την αντίδραση των αντιπάλων του. Μετά από πρόσκληση του αρχηγού των ολιγαρχικών Ισαγόρα, ο σπαρτιατικός στρατός κατέλαβε την Ελευσίνα. Τελικά οι Αθηναίοι κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους και έτσι οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη του δημοκρατικού πολιτεύματος

²⁵ <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%8C%CE%BB%CF%89%CE%BD> Ειδικότερες αναφορές νόμων του Σόλωνα για το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο, στις οποίες μπορεί κάποιος να ανατρέξει για περισσότερες πληροφορίες, βρίσκονται στις σελίδες 14, 19, 20-21, 25, 32, 42.

των Αθηνών, που διαμορφώθηκε οριστικά στην κλασική εποχή με τις μεταρρυθμίσεις του Περικλή.²⁶

²⁶ «Επιστήμη & Ζωή,... ό. π.

2. Το Αθηναϊκό πρότυπο: Η κατάσταση της γυναίκας στον «οίκο» του πατέρα και η συμμετοχή της στη ζωή της πόλης.

2. 1. Έννοια του «οίκου».

Τι εννοούμε με τον αρχαιοελληνικό όρο «οίκος» επιδέχεται πολλές και διάφορες ερμηνείες, τις οποίες συνοψίζουμε στις εξής τρεις κυριότερες. «Οίκος» σημαίνει, με την κυριολεκτική του όρου έννοια, «σπίτι», ενώ μία ευρύτερη ερμηνεία αποδίδει στην έννοια του οίκου την οικογενειακή περιουσία, της οποίας «κύριος» είναι ένα και μόνο πρόσωπο. Η τρίτη και βασικότερη ερμηνεία περικλείει την έννοια της «οικογένειας», ήτοι το σύνολο των προσώπων, γονέων και τέκνων, που συμβιούν σ' ένα σπίτι και συνιστούν μέλη της ίδιας οικογένειας. Τον «οίκο», υπό την έννοια της οικογένειας, αντιλαμβάνεται και ο Αριστοτέλης στα έργα του, θεωρώντας τον μάλιστα ως τη βασικότερη κοινωνική ομάδα της «πόλεως», ενώ παράλληλα ορίζει τις εξής στοιχειώδεις σχέσεις μέσα σε μία οικογένεια: τον κύριο και τους δούλους, τον άντρα και τη γυναίκα, τον πατέρα και τα τέκνα. Για τον Αριστοτέλη, κατά συνέπεια, η οικογένεια απαρτίζεται τόσο από τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας, όσο και από τους δούλους που είχαν τα μέλη αυτά στην ιδιοκτησία τους. Ο ακριβής προσδιορισμός των ρόλων των μελών μιας οικογένειας αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνίας πολλών σύγχρονων μελετητών, οι οποίοι ωστόσο αποδέχονται αναγκαστικά το γεγονός ότι η «πόλις» και ειδικότερα η πόλη της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο, συγκροτήθηκε από έναν μεγάλο αριθμό οικογενειών αυτής της φύσεως.²⁷

Στους κόλπους ενός «οίκου», οι ανθρώπινες σχέσεις ρυθμίζονται από ένα ξεχωριστό σύνολο κανόνων δικαίου χαρακτήρα, το λεγόμενο αττικό οικογενειακό δίκαιο, του οποίου η ύπαρξη τοποθετείται πριν από το αντίστοιχο δίκαιο της πόλεως. Τα δύο αυτά δικαίκα συστήματα, παρά τις αναπόφευκτες ορισμένες φορές συγκρούσεις, δεν άργησαν να συνυπάρξουν αρμονικά και να λειτουργήσουν ομαδικά. Πράγματι, όταν η πόλις το έκρινε απαραίτητο επενέβαινε πολλές φορές με νομοθετικές της ρυθμίσεις στους κόλπους ενός «οίκου», με σκοπό άλλοτε να προστατεύσει τους οικογενειακούς δεσμούς που δημιουργούνταν εντός του και άλλοτε να τον αξιοποιήσει για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανάθεση από την πόλη της Αθήνας στην αθηναϊκή οικογένεια της γέννησης των γνήσιων αθηναίων πολιτών.²⁸

Στα πλαίσια ενός οίκου λάμβαναν χώρα εστιακές και θρησκευτικές τελετές, όπως π.χ. τελετές προς τιμή των νεκρών του μελών, ενδεικτικό της μεγάλης σημασίας που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην

²⁷ Roy J., «'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens», Greece & Rome, 2nd Ser., Vol.46, No. 1. (Apr., 1999), pp.1-18, σελ.1-2.

²⁸ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 168 και Roy J., «'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens», ό. π., σελ. 4, 12.

διατήρησή του, ακόμη και μετά το θάνατο του εκάστοτε «κυρίου» του. Παρά το γεγονός ότι σε έναν οίκο μπορούσαν να συμβιούν και άλλα πρόσωπα, οι υπηρέτες, οι παλλακίδες και τα νόθα παιδιά, οι οποίοι μπορούσαν να συμμετέχουν και στις θρησκευτικές τελετές, τα πρόσωπα αυτά ωστόσο δεν αποτελούσαν σε καμία περίπτωση μέλη του «οίκου», ιδιότητα η οποία αποδιδόταν μόνο στους γνήσιους συγγενείς του άνδρα που ήταν «κύριος» του. Ως γνήσιοι συγγενείς θεωρούνταν, εκτός από τη γυναίκα και τα παιδιά του, η χήρα μητέρα του, οι ανύπαντρες αδερφές του και άλλοι υπεξούσιοι. Στην περίπτωση που οι κόρες ή οι αδερφές του παντρεύονταν, εγκατέλειπαν τον «οίκο» και μετέβαιναν στον «οίκο» του συζύγου τους, ενώ αντίθετα, αν παντρεύονταν τα αρσενικά τέκνα του, μπορούσαν να εισάγουν τις συζύγους τους στον «οίκο» τους, στον οποίο εύλογα θα περιλαμβάνονταν τα εγγόνια και τα δισέγγονά του. Μετά το θάνατο του «κυρίου», νέος «κύριος» γινόταν ο γιος του, ενώ, αν άφηνε περισσότερους από ένα γιους, ο κάθε γιος είχε τη δυνατότητα να γίνει «κύριος» ενός «οίκου» και όλοι οι «οίκοι» μαζί συνιστούσαν τον έναν που υπήρχε προηγουμένως. Χαρακτηριστικός π.χ. είναι ο λόγος του Δημοσθένη 43.19, στον οποίο αναφέρεται ότι ο Βούσελος είχε πέντε γιους, οι οποίοι όταν αποφάσισαν να παντρευτούν και να αποκτήσουν τέκνα, μοίρασαν την περιουσία τους και απέκτησε ο καθένας από έναν «οίκο». Έτσι από έναν «οίκο», προέκυψαν πέντε. Στην περίπτωση όμως, όπου ένας «κύριος» δεν άφηνε κανέναν γιο, αναφύοταν ο κίνδυνος ο «οίκος» να εκλείψει, δεδομένου ότι οι ανύπανδρες κόρες θα μετέβαιναν σε άλλους «οίκους» και ο «οίκος» θα έμενε χωρίς κληρονόμους.²⁹

Ενδεικτική της σημασίας που επεδείκνυε ο λαός της Αθήνας στον «οίκο» και στο θεσμό της οικογένειας εν γένει, καθώς και στη διατήρηση του οικογενειακού δένδρου και της γενεάς είναι η καθιέρωση της ονομασίας μιας ορφανής και άγαμης ή χήρας κόρης χωρίς αδερφό ως «επικλήρου»³⁰. Η ιδιότητα αυτή, σύμφωνα με το Αττικό δίκαιο, προσδίδει στον πλησιέστερο συγγενή της οικογένειας, και στην περίπτωση που αυτός αρνιόταν στον αμέσως επόμενο, την υποχρέωση να νυμφευθεί την κόρη, προκειμένου να εξαλειφθεί η απειλή εισδοχής νέου ξένου αίματος στην οικογένεια, πράξη κατακριτέα και εξαιρετικά απεχθής σύμφωνα με τους αρχαίους θεσμούς. Πιο συγκεκριμένα, την επίκληρο θυγατέρα είχαν δικαίωμα να νυμφευθούν: *πρώτον*, ο αδερφός του πατέρα της ορφανής, δηλαδή ο θεός της, *δεύτερον*, ο γιος του, δηλαδή ο πρώτος εξάδερφός της, *τρίτον*, ο γιος της αδερφής του πατέρα της και *τέταρτον*, οι αδερφοί του παππού της επικλήρου και οι κατιόντες τους.³¹

²⁹ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 134.

³⁰ Μερικές φορές χρησιμοποιούνταν αντί για τον όρο *επίκληρος* ο όρος *επικληρίτις*, ενώ από ορισμένους ποιητές ο όρος *εγκληρος* ή *επιπαμάτις*. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 220.

³¹ Ισαίος Λόγοι (Τόμος Β) Μ.Γ.ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ. «Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου», σελ 198, 213, 224 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 150-151 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 223.

Ως «*επίκληρο*» εννοούμε την κληρονόμο. Ωστόσο, η «*επίκληρος*» δεν κατείχε υπό αυτή την έννοια η ίδια την οικογενειακή περιουσία με το συνακόλουθο δικαίωμα διαθέσεως αυτής. Η περιουσία παρέμενε στην ίδια μέχρι να είναι έτοιμος ο γιος της να κληρονομήσει. Ο αγχιστέας σύζυγος αναλάμβανε, κατά συνέπεια ως επικαρπωτής και μόνο, την περιουσία της επικλήρου. Γιατί, όπως και στις περιπτώσεις σύστασης προίκας, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, ο σύζυγος αναλάμβανε μεν τη διαχείριση και κάρπωση των περιουσιακών στοιχείων της συζύγου του, δεν αποκτούσε όμως και κυριότητα πάνω σε αυτά.³²

Αλλά, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου η *επίκληρος*, κατά τη στιγμή του θανάτου του πατέρα της ήταν μεν παντρεμένη, αλλά δεν είχε αποκτήσει άρρενα τέκνα, ο πλησιέστερος αγχιστέας της είχε το δικαίωμα να λύσει το γάμο της, ασκώντας τη λεγόμενη *αφαίρεση επικλήρου*, προκειμένου να την παντρευτεί ο ίδιος, ύστερα από σχετική απόφαση του δικαστηρίου. Δεδομένου μάλιστα ότι κύριος σκοπός της *επικλήρου* ήταν η γέννηση αρρένων τέκνων, απαιτούνταν, σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα, από τον σύζυγο της *επικλήρου* να έρχεται σε σεξουαλική επαφή μαζί της τρεις φορές το μήνα και στην περίπτωση που αυτός δεν ήταν σε θέση να το πράξει, όφειλε να της επιτρέψει να παντρευτεί τον επόμενο πλησιέστερο συγγενή. Είναι αξιοσημείωτη εν προκειμένω η αφαίρεση από την ίδια τη γυναίκα οιασδήποτε δυνατότητας επιλογής σε ένα ζήτημα μάλιστα, το οποίο την αφορά εξ ολοκλήρου, με πρόσχημα την ευημερία της οικογένειας και του κοινωνικού συνόλου, καταλείποντας σε δεύτερη έως και τελευταία μοίρα την προσωπική της ευτυχία, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας ότι ο νόμος την υποχρέωνε στην περίπτωση που υπήρχαν πολλοί άντρες με την ίδια συγγενική σχέση να νυμφευθεί τον μεγαλύτερο σε ηλικία!!!³³

Σημειωτέον ωστόσο, ότι οι *επίκληροι* τύγγαναν ιδιαίτερης φροντίδας και μέριμνας από τους άρχοντες της πόλης, η οποία θεμελιωνόταν στην καθιέρωση του δικαιώματος υποβολής δημόσιας καταγγελίας με «εισαγγελία» για κακομεταχείριση *επικλήρου*, ενώ στην περίπτωση που ένας άντρας πέθαινε αφήνοντας έγκυο τη γυναίκα του, με μέριμνα του άρχοντα της πόλεως, διοριζόταν για την προστασία της εγκύου ένας προσωρινός κηδεμόνας. Παράλληλα αξίζει να αναφερθεί ότι η σύναψη γάμου με φτωχή *επίκληρο* θεωρούνταν από όλους πράξη αξίεπαινη, γεγονός το οποίο καταφαίνεται ολοφάνερα από το λόγο του Ανδροκίδη.³⁴

³² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 229. *Ισαίου*, Περί του Κίρωνος κλήρου (8) § 31:...θα είχε το δικαίωμα να νυμφευθεί την κόρην αλλ' όχι να κληρονομήσει και την περιουσίαν του, την οποίαν θα ελάμβανον οι εκ του γάμου των γεννηθέντες παίδες δύο έτη μετά την ενηλικίωσίν των. Διότι έτσι διατάσσουν οι νόμοι....

³³ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 174, Reinsberg Carola, «Γάμος, εταίρες και παιδευαστία στην αρχαία Ελλάδα», Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1993, σελ. 40 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας, Μετάφραση Παναγιώτη Δ. Δημάκη», Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998, σελ. 92, 93 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 151, 152 και Blundell Sue, «Women in Ancient Greece», Έκδ. by British Museum Press, 1995, σελ. 117.

³⁴ Σύμφωνα με το λόγο του, ο ίδιος και ο Λέαγρος επέλεξαν να συμπεριφερθούν ως σωστοί άνδρες και συγγενείς και παντρεύτηκαν τις δύο ορφανές κόρες του Επιλύκου, ο οποίος πέθανε καταλείποντας χρέη!!!

2. 2. Ο ορισμός του Αθηναίου «πολίτη» και της Αθηναίας «πολίτιδος». Νόμος του Περικλή.

Στην προσπάθειά μας να μελετήσουμε τη νομική θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία, και ειδικότερα στον «οίκο» του πατέρα, τη βασικότερη, όπως προαναφέραμε, κοινωνική ομάδα της πόλεως της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο, πρέπει απαραίτητως να λάβουμε υπόψη μας διάφορες ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές παραμέτρους.

Είναι γεγονός, ότι η Αθήνα κατά την κλασική εποχή (5^{ος} και 4^{ος} αιώνας π. Χ.) κυριαρχεί πολιτικά και στρατιωτικά στον ελληνικό κόσμο, χωρίς βέβαια να λησμονούμε την αδιαμφισβήτητη πνευματική και καλλιτεχνική της υπεροχή. Ως επίρρωση της ισχυρής πολιτικής και κοινωνικής υπεροχής της Αθήνας σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις-κράτη, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στην Αθήνα αποδίδεται η γέννηση του δημοκρατικού πολιτεύματος και όταν λέμε *δημοκρατία* εννοούμε «εξουσία του δήμου». ³⁵ Ο «δήμος» συνιστά μια διοικητική μονάδα της πόλεως-κράτους και μπορεί να υποδηλώνει είτε το «λαό της Αθήνας», είτε τον «κοινό λαό», δεν περιλαμβάνει όμως τους μη Αθηναίους, και οι Αθηναίοι άρρενες πολίτες αποτελούσαν ένα σχετικά μικρό ποσοστό του πληθυσμού.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να προσδιορίσουμε τι εννοούμε ακριβώς με τη λέξη «πολίτης». Η ιδιότητα του πολίτη συνεπαγόταν την άσκηση μιας λειτουργίας, που ήταν ουσιαστικά πολιτική, τη συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλεως, στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια απ' όπου οι γυναίκες αποκλείονταν, όπως ακριβώς αποκλείονταν από το σύνολο των εκδηλώσεων της πόλης με την εξαίρεση ορισμένων θρησκευτικών τελετών. ³⁶ Μία διαφορετική ερμηνεία, ενδεικτική του στρατιωτικού χαρακτήρα της όλης δομής της πόλης, χαρακτηρίζει ως Αθηναίους «πολίτες» μόνο εκείνους που ήταν σε θέση να υπερασπίζονται την πόλη με τα όπλα τους (χαρακτηριστική είναι η γλωσσολογική συνάφεια της λέξεως «πολίτης» με τη λέξη «οπλίτης»). Υπό αυτή την έννοια, η ιδιότητα του πολίτη και συνακόλουθα το δικαίωμά του, ως τέτοιος, να φέρει όπλα του αφαιρούνταν μόνο στην περίπτωση που είχε διαπράξει εγκλήματα ιδιαίτερος βαριά και κατά συνέπεια, μη σεβόμενος τους νόμους της πόλεως, εθεωρείτο ανάξιος να υπηρετεί στις ένοπλες δυνάμεις της Αθήνας και χαρακτηριζόταν ως *ατίμος*. Η *ατιμία* αυτή μπορούσε να είναι ολική ή μερική, απόλυτη ή σχετική και συνεπαγόταν, κατά περίπτωση και μεταξύ άλλων, εξορία και απώλεια ή μείωση της δικαιοπρακτικής ικανότητας του ατίμου. Σ' αυτή την περίπτωση, τον χαρακτηρίζαν απλώς ως *αστόν*, γεγονός που σήμαινε ότι δικαιούτο μόνο να διαμένει στην πόλη και τίποτε περισσότερο και

³⁵ Todd, S. C., «Αθήνα και Σπάρτη», ό. π., σελ. 54, 56. Τον 5^ο αιώνα όλες οι αποφάσεις λαμβάνονταν στην *Εκκλησία του δήμου*, η οποία στην ουσία της συνιστούσε τη συνέλευση όλων των αθηναίων πολιτών άνω των 18 ετών και συνερχόταν κάθε εννέα μέρες περίπου.

³⁶ Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», Δεύτερη έκδοση, Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1993, σελ. 56.

τον υποβίβαζε σε μία θέση ανάλογη προς τη θέση των γυναικών και των ανηλίκων, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως πολίτες μόνο κατόπιν της ενηλικίωσής τους και αφού εγγραφούν στους καταλόγους των εφήβων που τηρούσαν οι δήμοι.³⁷ Αναλογικά, και οι γυναίκες, ως να ήταν και αυτές άτιμες, χαρακτηρίζονταν ως *αστές (Ατθίδες)*³⁸ και σε καμία περίπτωση *πολίτιδες*.³⁹

Το δικαίωμα, λοιπόν, του κάθε Αθηναίου πολίτη να είναι μέλος ενός *δήμου*, θεμελιωνόταν από τη νομιμότητα του τοκετού. Στην Αθήνα η ιθαγένεια μπορούσε να αποκτηθεί *jure sanguinis* και όχι *jure soli*. Έως το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, νόμιμη καταγωγή διέθετε κάποιος μόνο όταν ο πατέρας του ήταν Αθηναίος πολίτης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, ενώ η μητέρα του έπρεπε να είναι μία τουλάχιστον ελεύθερη γυναίκα (όχι δούλη και όχι απαραίτητα Αθηναία) και ο γάμος τους να έχει συναφθεί με το νόμιμο τύπο. Μόνο ένας τέτοιος έγκυρος γάμος παρείχε στα τέκνα τα προερχόμενα από αυτόν την ιδιότητα του μέλους ενός *οίκου*, γεγονός που του εξασφάλιζε μια σταθερή θέση μέσα στην κοινωνία, θέση την οποία ασφαλώς δεν την είχαν η γυναίκα και τα τέκνα ενός ελεύθερου γάμου, της παράνομης δηλαδή συζυγικής ένωσης, δεδομένου ότι δεν είχαν θέση ούτε στον *οίκο* του πατέρα, ούτε στον *οίκο* βέβαια της μητέρας.⁴⁰ Κατά συνέπεια, μέχρι την εποχή του Περικλή, η Ατθίδα μητέρα δεν είχε κανένα νομικό ρόλο στη μεταβίβαση της ιδιότητας του πολίτη στους γιους της. Χαρακτηριστικό είναι δε το γεγονός, ότι πολλοί ήταν οι γνωστοί Αθηναίοι που είχαν αλλοδαπές μητέρες, π.χ. κατά το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα, ο Μεγακλής με καταγωγή από την οικογένεια των Αλκμεωνίδων, παντρεύτηκε την Αγαρίστη, την κόρη του Κλεισθένη, ηγεμόνα της Σικυόνας, και ανάμεσα στα παιδιά τους ήταν και ο Κλεισθένης, ο πολιτικός στον οποίο αποδίδεται η ίδρυση του δημοκρατικού αθηναϊκού πολιτεύματος.⁴¹

Το έτος 451/50 π. Χ., με το περί πολιτικών δικαιωμάτων διάταγμα του Περικλή, το δικαίωμα του πολίτη περιορίστηκε ακόμη περισσότερο και αποδιδόταν μόνο σε εκείνους τους Αθηναίους που

³⁷ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 147, 148.

³⁸ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 65. Ο χαρακτηρισμός των γυναικών της Αθήνας, ως *ατθίδων*, προέρχεται από τον εξής πανάρχαιο μύθο: Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κέκροπα, ξεφύτρωσε μέσα απ' την ξερή γη ένα κλαδάκι ελιάς και λίγο πιο πέρα ανάβλυσε νερό. Ο βασιλιάς μη καταλαβαίνοντας τη σημασία όλων αυτών, απευθύνθηκε στο μαντείο των Δελφών και έλαβε την απάντηση ότι δύο θεοί, η Αθηνά (ελιά) και ο Ποσειδών (πηγή νερού) μάχονταν για την πόλη του. Οι κάτοικοί της θα έπρεπε λοιπόν να αποφασίσουν κάτω από ποιόν από τους δύο αυτούς θεούς την προστασία θα έμπαιναν. Ο Κέκροπας κάλεσε όλους τους κατοίκους, άντρες και γυναίκες, να ψηφίσουν (σημειωτέον, ότι τότε συμμετείχαν και οι γυναίκες στη λήψη των αποφάσεων). Οι άντρες ψήφισαν τον Ποσειδώνα και οι γυναίκες, ως περισσότερες, ψήφισαν την Αθηνά, με αποτέλεσμα την πόλη την κέρδισε η Αθηνά. Μαινόμενος, από το γεγονός αυτό, ο Ποσειδώνας, κατέκλυσε με νερά την Αττική. Οι άντρες της Αττικής, προκειμένου να εξευμενίσουν την οργή του, αποφάσισαν να επιβάλουν διάφορες ποινές στις γυναίκες τους. Μεταξύ άλλων, τους αφαίρεσαν το δικαίωμα να ονομάζονται στο εξής Αθηναίες, προς τιμή της θεάς, αλλά μόνο *ατθίδες*.

³⁹ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 99.

⁴⁰ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 139 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 46.

⁴¹ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 107.

και οι δύο τους γονείς ήταν Αθηναίοι πολίτες, προϋπόθεση μάλιστα απαραίτητη και για τη σύναψη ενός έγκυρου και νόμιμου γάμου.⁴² Ο Περικλής προχώρησε ακόμη παραπέρα, δίνοντας στο νόμο αυτό αναδρομική ισχύ, καθόσον μετέτρεψε τους μέχρι τότε έγκυρους μεικτούς γάμους – για τη σύναψή τους αρκούσε μέχρι τότε η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη μόνο στον άντρα – σε ελεύθερες και παράνομες ενώσεις, με αποτέλεσμα τα τέκνα, τα προερχόμενα από αυτούς τους γάμους να θεωρούνται πλέον εξώγαμα και να αποκλείονται, ως εκ τούτου, από τα προνόμια του αστικού δικαίου. Από το νόμο αυτό, θιγόταν κατ' αρχήν και ο ίδιος ο Περικλής, δεδομένου ότι συνήψε δεύτερο γάμο με τη Μιλήσια Ασπασία, με την οποία μάλιστα απέκτησαν έναν γιο, στον οποίο αρχικά δεν αναγνωρίζονταν, συνεπεία του ισχύοντος πλέον νόμου, πολιτικά δικαιώματα έως βέβαια τη στιγμή που ο πατέρας του κατόρθωσε να εξασφαλίσει γι' αυτόν άδεια εξαιρέσεως!!!!⁴³ Πέρα από αυτό καθ' αυτό το ζήτημα της ακυρότητας του γάμου μεταξύ πολιτών και αλλοδαπών, ο νόμος του Περικλή προέβλεπε και την επιβολή κυρώσεων. Στην περίπτωση που ένας ξένος ή μία ξένη εισερχόταν ως σύζυγος στον *οίκο* ενός πολίτη, μπορούσε να μηνυθεί με «*γραφή*» και αν κρινόταν ένοχος, πουλιόταν ως δούλος, ενώ ο πολίτης καταδικαζόταν με πρόστιμο 1. 000 δραχμών.⁴⁴

Καθίσταται, κατά συνέπεια, σαφές ότι με το νόμο αυτό, ο Περικλής αποτέλεσε πραγματικά σταθμό στην ιστορία του αττικού αστικού δικαίου, δεδομένου ότι με τις μεταρρυθμίσεις του επέφερε ριζικές αλλαγές τόσο στην κοινωνική όσο και στην πολιτική δομή της πόλης της Αθήνας – δεν είναι τυχαίο ότι ακόμη και σήμερα αναφερόμαστε στην εποχή αυτή με το χαρακτηρισμό «*χρυσός αιώνας του Περικλή*», αν και λαμβάνοντας υπόψη τη θέση των γυναικών την εποχή του Περικλή, κάθε άλλο παρά «*χρυσή*» θα τη χαρακτηρίζαμε!!! Καθιερώνοντας, λοιπόν, αυστηρότατες προϋποθέσεις αφενός για την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη με τα αντίστοιχα πολιτικά δικαιώματα, που απορρέουν από αυτή και αφετέρου για τη σύναψη ενός έγκυρου γάμου, πέτυχε με τον τρόπο αυτό να ανάγει το θεσμό του γάμου στον βασικότερο ίσως κοινωνικό θεσμό την περίοδο εκείνη, με αποτέλεσμα να εξασφαλίσει αυξημένη κοινωνική προστασία από την πλευρά της πολιτείας στις οικογένειες αυτού του τύπου, θεωρώντας τες πρότυπα και τις Αθηναίες συζύγους, άξιες να γεννήσουν γνήσιους Αθηναίους. Ο νόμος αυτός ενίσχυε και τις πιθανότητες γάμου των θυγατέρων εκείνων των Αθηναίων πολιτών, οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να τους παρέχουν προίκα, δεδομένου ότι τις εφοδίαζε με το προτέρημα να μπορούν να γεννήσουν νόμιμα τέκνα, τα οποία θα είχαν και το δικαίωμα του πολίτη.

Δε θα πρέπει ωστόσο να λησμονούμε ότι με τη νομοθετική του αυτή μεταρρύθμιση, ο Περικλής εξυπηρετούσε ολοφάνερα και πολιτικούς σκοπούς, προσπαθώντας να εξασφαλίσει για την προστασία της πόλης της Αθήνας μια κοινή πολιτισμική ταυτότητα των πολιτών της, οι οποίοι, ως

⁴² Lacey W. K., «The family in classical Greece, Aspects of Greek and Roman life», Εκδ: H. H. Scullard, σελ. 100.

⁴³ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 46-47.

⁴⁴ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 138.

γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες, ασκώντας τα πολιτικά τους δικαιώματα θα συνεισέφεραν έτι περαιτέρω στην εδραίωση της πολιτικής σταθερότητας στις δομές της αθηναϊκής κοινωνίας. Ενδεικτικό της χρησιμοποίησης του θεσμού του γάμου από το ίδιο το κράτος προς εξυπηρέτηση των ιδίων αναγκών της είναι το γεγονός, ότι η μεταρρύθμιση αυτή του Περικλή άρχισε να χαλαρώνει λίγα χρόνια αργότερα και ειδικότερα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου(414-411 π.Χ.). Χαρακτηριστικά οι ελεύθεροι γάμοι των πολιτών, οι οποίοι είχαν τελεστεί χωρίς τον απαραίτητο νόμιμο τύπο, ήταν αρκετοί για να προσδώσουν στα ενήλικα τέκνα, τα προερχόμενα από αυτόν το γάμο, πλήρη πολιτικά δικαιώματα, παρόλο που από απόψεως κληρονομικού δικαίου εξακολουθούσαν να θεωρούνται εξώγαμα – η διάταξη αυτή θεσμοθετήθηκε αναδρομικά το έτος 403/02 επί άρχοντος Ευκλείδη με πρόταση ή του Αντιφώντα ή του Νικομένους. Έτσι ο Τιμόθεος, γιος του Κόνωνα και μιας Θρακιώτισσας, κρίθηκε ικανός για το αξίωμα του στρατηγού κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα. Η χαλάρωση αυτή των δημοκρατικών νόμων αποδίδεται στην ανάγκη της πολιτείας σε μια τόσο δύσκολη περίοδο να αποκαταστήσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα τις πολεμικές απώλειες στις τάξεις των πολιτών.⁴⁵

2. 3. Η θέση της Αθηναίας στον «οίκο» του πατέρα κατά την κλασική περίοδο.

Με τον όρο «Αθηναία» εννοούμε την κόρη ή τη σύζυγο ενός Αθηναίου πολίτη. Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε το ρόλο και τη νομική θέση της Αθηναίας θυγατέρας στα πλαίσια του πατρικού «οίκου», ξεκινώντας από τη στιγμή της γέννησής της. Και αυτό βέβαια με την προϋπόθεση ότι η ίδια θα κατόρθωνε να επιβιώσει μετά τη γέννησή της και να διαφύγει τον κίνδυνο της «έκθεσης» που πολύ συχνά διέτρεχε από τους ίδιους της τους γονείς.⁴⁶

2. 3. 1. Η έκθεση των νεογέννητων θηλέων και η λειτουργία της.

«...ένα γιο τον μεγαλώνει κανείς έστω και αν είναι φτωχός, όμως μία κόρη την εκθέτει κανείς έστω και αν είναι πλούσιος...».

Ποσειδίππος, Ερμαφρόδιτοι (Kock, III, p.338).⁴⁷

Το ανωτέρω απόσπασμα του Ποσειδίππου, ενός κωμωδιογράφου, ο οποίος έζησε μεταξύ του 3^{ου} και 2^{ου} αιώνα π. Χ., καταδεικνύει ξεκάθαρα την πρακτική της έκθεσης των νεογνών και

⁴⁵ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 46-48 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 108.

⁴⁶ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 83.

⁴⁷ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity», The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, σελ. 44.

ειδικότερα των θηλέων, πρακτική η οποία αναγνωριζόταν πλήρως από το νόμο και καθίστατο αποδεκτή από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Η απόκτηση πολλών τέκνων δεν ήταν επιθυμητή για τους Αθηναίους, δεδομένου ότι διακατέχονταν από μία περιεργή ευαισθησία στις χιλιάδες μικρές ενοχλήσεις που συνεπάγεται αναπόφευκτα η ανατροφή ενός παιδιού. Ενδεικτικό αυτής της νοοτροπίας είναι το παράδειγμα από ένα έργο του Μένανδρου, στο οποίο ένας από τους χαρακτήρες του αναφωνεί: «*Δεν υπάρχει κανένας άλλος τόσο δυστυχής, όσο ένας πατέρας, με μία μόνο εξαίρεση: κάποιος πατέρας με περισσότερα παιδιά*». Παρά ωστόσο την προτροπή του Αριστοτέλη να απαγορευτεί, η πρακτική αυτή εξακολουθούσε να εφαρμόζεται και κατά την Ελληνιστική περίοδο.⁴⁸

Εκθεση, με την κυριολεκτική του όρου έννοια, σήμαινε την τοποθέτηση του νεογέννητου σε ένα τσουκάλι (χύτρα, ετυμολογική προέλευση από το αρχαιοελληνικό ρήμα *χυτρίζειν*, που σημαίνει τοποθετώ σε μία χύτρα) και στη συνέχεια την εγκατάλειψή του (*εγχυτρισμός*) στο δρόμο, όχι όμως μακριά από τον οίκο. Τα κορίτσια υπήρξαν τα κύρια θύματα εκθέσεων από τον ίδιο τους τον πατέρα (*κύριο*), ο οποίος είχε το δικαίωμα να προσφέρει τη ζωή, αλλά και την εξουσία να οδηγεί στο θάνατο⁴⁹ ή την εγκατάλειψη τους απογόνους του, όταν θεωρούσε, κατά τη δική του αυθαίρετη κρίση, ως μη σκόπιμη ή και περιττή την ανατροφή τους, χωρίς ωστόσο να αποκλείονταν ορισμένες φορές και τα άρρενα τέκνα⁵⁰, είτε λόγω οικονομικών προβλημάτων της οικογένειας, είτε ακόμη και για λόγους διατήρησης του ενιαίου της οικογενειακής περιουσίας, ειδικότερα στις εύπορες οικογένειες, οι οποίες επιθυμούσαν τη μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας στον πρωτότοκο

⁴⁸ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VII, 14, 10, 1335 b κατά παραπομπή από Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 43, 44 και La Rue van Hook, «The Exposure of Infants at Athens», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 51. (1920), pp. 134-145, σελ. 135.

⁴⁹ Το δικαίωμα του πατέρα να θανατώνει τα τέκνα του ανάγεται στην αρχαιότερη περίοδο της ιστορίας του ελληνικού δικαίου και ευτυχώς καταργήθηκε εκ των υστέρων, παρόλο που δεν έχει διασωθεί καμία συγκεκριμένη διάταξη περί καταργήσεως της εν λόγω πρακτικής, όπως συνάγεται έμμεσα από το γεγονός ότι στις πηγές του Ε΄ αιώνα π. Χρ. δεν συναντούμε καμία τέτοια περίπτωση, αλλά και από τα γραφόμενα από τον Πλούταρχο (Βίος Σόλωνος 23 § 2), σύμφωνα με τα οποία στόχος του μεγάλου νομοθέτη Σόλωνα ήταν να προσδώσει στην αθηναϊκή νομοθεσία έναν ευνοϊκότερο τόνο σε σχέση με αυτόν που είχε προηγουμένως και έτσι απαγόρευσε την πώληση των τέκνων από τους γονείς τους, πόσο μάλλον τη θανάτωσή τους. Χαρακτηριστικό πάντως παράδειγμα θανάτωσης τέκνου από τον ίδιο του τον πατέρα συνιστά η θυσία στην Αυλίδα της Ιφιγένειας από τον πατέρα της, θυσία η οποία απετράπη βέβαια την τελευταία στιγμή χάρη στην έμπνευση του Ευριπίδη με την επέμβαση της θεάς Άρτεμις. Και αυτό, προκειμένου να μην προκληθεί αγανάκτηση στους θεατές της τραγωδίας, παρακολουθώντας μετά από μισή περίπου χλιετία και βιώνοντας σε διαφορετικές πολιτιστικές συνθήκες μια σκηνή ανθρωποθυσίας. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 146-148.

⁵⁰ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις στην ελληνική μυθολογία και ιστορία του Οιδίποδα(Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στιχ. 1142 επ.) , τον οποίο *εξέθεσαν εν οστράκω* κατά τη διάρκεια του χειμώνα, του Περσέα, του Ασκληπίου, του Ίωνα, του Δία κ.λ.π.

γιο. Σημειωτέον ότι, τον κίνδυνο της έκθεσης δεν αντιμετώπιζαν μόνο τα νεογέννητα τέκνα που αποκτούσε ένας Αθηναίος πολίτης με τις παλλακίδες, αλλά και αυτά που αποκτούσε με τη νόμιμη σύζυγό του.⁵¹

Είναι πράγματι γεγονός, ότι η γέννηση μιας κόρης δεν ήταν τόσο καλοδεχούμενη στην ελληνική οικογένεια, όσο αυτή ενός γιου, δεδομένου ότι ο γιος θεωρούνταν ως ο συνεχιστής του οίκου και παράλληλα ικανός να προστατεύσει την πόλη του σε περίπτωση πολέμου.⁵² Τα κορίτσια άλλωστε αφενός αποτελούσαν μία επένδυση πανάκριβη, αφετέρου δεν προσέφεραν καμία ανταμοιβή στον γεννήτορά τους, λαμβανομένου υπόψη όχι μόνο του κόστους ανατροφής τους, αλλά παράλληλα και της υποχρέωσης παραχώρησης σε αυτές προίκας. Μία κόρη δεν ήταν, με άλλα λόγια, ποτέ σε θέση να ανταποδώσει ό,τι είχε ξοδευτεί για αυτήν για να παντρευτεί, ενώ στην περίπτωση που δεν παντρευόταν εξακολουθούσε να αποτελεί φορτίο για την οικονομία του οίκου.⁵³

Η έκθεση των νεογέννητων τέκνων στην αρχαία Ελλάδα εξυπηρετούσε, επιπροσθέτως, και κοινωνικοπολιτικούς σκοπούς, δεδομένου ότι με τον τρόπο αυτό ρυθμιζόταν ο αριθμός των μελών των κοινωνικών ομάδων έτσι ώστε να υφίσταται πάντοτε ένα είδος αναλογίας μεταξύ του αριθμού των εκπροσώπων του κάθε φύλου, προκειμένου να μην υπάρχουν περισσότερες γυναίκες προορισμένες να παραμείνουν κατ' ανάγκην ανύπαντρες. Η ανάγκη αυτή συνετέλεσε καίρια στην εφαρμογή μιας ευρέως διαδεδομένης πρακτικής την εποχή εκείνη, και όχι μόνο, της πρακτικής του προξενιού, αποκλειστική αρμοδιότητα της οποίας είχαν οι προξενήτρες-πρόσωπα πολύ συχνά στους δρόμους της πόλης. Πιο δραστική και ταυτόχρονα αποτελεσματική ήταν ωστόσο μια παλιά συνήθεια, η οποία ευτυχώς απαγορεύτηκε με έναν νόμο του Σόλωνα, αν και δεν γνωρίζουμε με ασφάλεια αν ποτέ εξαλείφθηκε εντελώς, της πώλησης μιας θυγατέρας από τον πατέρα της ως δούλης, όταν υπήρχε κατά τη δική του πάντα βούληση ο κίνδυνος να τη δει μια μέρα «παρθένα και ασπρομάλλα».⁵⁴

2. 3. 2. Η νομική θέση της Αθηναίας – Ο θεσμός της «κυριείας».

Η πρακτική αυτή της έκθεσης των νεογέννητων θηλέων από τον ίδιο τους τον πατέρα μας βοηθά να αντιληφθούμε τη σπουδαιότητα που απολάμβανε η πατρική φιγούρα στην Αθήνα των

⁵¹ Massey Michael, «Women in Ancient Greece and Rome», Cambridge, σελ. 2 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 148.

⁵² La Rue van Hook, «The Exposure of Infants at Athens, ό. π., σελ. 136.

⁵³ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 44.

⁵⁴ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 44.

κλασικών χρόνων, το μέγεθος της πατρικής εξουσίας, καθώς και το πλήθος των απονεμόμενων σ' αυτόν από την αθηναϊκή νομοθεσία δικαιωμάτων. Πράγματι, στις απαρχές της ελληνικής ιστορίας ο πατέρας εμφανιζόταν ως ο απόλυτος αρχηγός του οίκου, κύριος κάθε περιουσιακού στοιχείου, αλλά και κάθε προσώπου περιλαμβανομένου σ' αυτόν. Αρκεί να σκεφτούμε ότι μετά το θάνατό του «εθεοποιούνταν» από τους απογόνους του. Ευτυχώς, με το πέρασμα των χρόνων, η μορφή του πατέρα, ως απόλυτου εξουσιαστή των πάντων, άρχισε να φθίνει σταδιακά και κατέληξε να έχει το ρόλο του προστάτου των ησσόνων προσώπων του οίκου (ανηλίκων, γυναικών, ασθενούντων κ.λ.π.).⁵⁵

Εφόσον, κατά συνέπεια, επιθυμούμε να μελετήσουμε τη νομική θέση της Αθηναίας κόρης στα πλαίσια του πατρικού της «οίκου», οφείλουμε αναγκαστικά να αναφερθούμε στην άρρηκτη σχέση και εξάρτησή της από τον πατέρα, τον «κύριο» του οίκου και κατ' επέκταση και της ίδιας. Είναι γεγονός, ότι στην Αθήνα η γυναίκα, που αναγνωριζόταν ως φορέας δικαιωμάτων *ex jure familiari*, ήταν ανίκανη να έχει ανάλογα δικαιώματα *ex jure civili*. Για την εκπροσώπηση, λοιπόν, της ίδιας και την άσκηση των δικαιωμάτων της ενώπιον της πόλης υπήρχε πάντα κάποιος άνδρας – προστάτης, ο «κύριος» της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Claude Mossé: «...η Αθηναία είναι μια αιώνια ανήλικη, κι αυτή η αδυναμία ενηλικίωσης επιβεβαιώνεται από την ανάγκη να έχει σε όλη τη ζωή της έναν κηδεμόνα, έναν “κύριο”, τον πατέρα της πρώτα, έπειτα το σύζυγό της, και αν αυτός πεθάνει πρώτος, το γιο της ή σε απουσία του γιου της, τον πιο κοντινό συγγενή. Η ιδέα μιας ανύπαντρης γυναίκας, ανεξάρτητης, που διαχειρίζεται την προσωπική της περιουσία, είναι αδιανόητη...».⁵⁶

«Κύριος», λοιπόν, μιας γυναίκας ήταν ο πατέρας της μέχρις ότου παντρευτεί, οπότε «κύριος» της γινόταν στο εξής ο σύζυγός της. Στην περίπτωση, που ο πατέρας της πέθαινε προτού η κόρη του παντρευτεί, «κύριος» της γινόταν ο κληρονόμος του, ενώ στην περίπτωση που πέθαινε ο σύζυγός της, μπορούσε είτε να παραμείνει στην οικογένειά του με «κύριό» της τον κληρονόμο του συζύγου της (συνήθως κληρονόμος ήταν ο γιος τους), είτε να επιστρέψει στον πατρικό της οίκο και να έχει ως «κύριο» τον πατέρα της ή τον κληρονόμο του. Σε περίπτωση μακρόχρονης απουσίας του «κυρίου» μιας γυναίκας, όπως π.χ. αν εκείνος ταξίδευε για μεγάλο χρονικό διάστημα, μπορούσε ο ίδιος να διορίσει κάποιον άλλο, πιθανότατα τον κοντινότερο άρρενα συγγενή του, να ενεργεί ως «κύριος» της για το διάστημα της απουσίας του. Καθίσταται, κατά συνέπεια, σαφές ότι η Αθηναία γυναίκα δεν ήταν ποτέ στη ζωή της ανεξάρτητη. Πάντα ήταν υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση ενός «κυρίου», χωρίς την παραμικρή δυνατότητα ελεύθερου προσδιορισμού της προσωπικής της

⁵⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 143, 144 και Schaps M. David, «What Was Free about a Free Athenian Woman?», *Transactions of the American Philological Association* (1974-), Vol. 128, (1998), pp. 161-188, σελ. 165.

⁵⁶ Mossé Claude, ό. π., σελ. 56 και Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 188.

ζωής με ό,τι αυτή συνεπάγεται. Εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα συνιστούσε η γυναίκα – μέτοικος, η οποία δεδομένου ότι τις περισσότερες φορές δεν είχε κανένα άρρενα συγγενή στην Αθήνα, ήταν «κύριος» του εαυτού της (*Δημοσθένης*, 59.46), μολονότι, ως μέτοικος, θα είχε οπωσδήποτε έναν προστάτη επιφορτισμένο να την εκπροσωπεί στις νομικές της υποθέσεις.⁵⁷

Ο «κύριος» μιας γυναίκας είχε εξουσία επί του υπεξουσίου- όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν μεταξύ άλλων η ίδια- και ευθύνη γι' αυτόν. Κύριο μέλημά του ήταν να μεριμνά για τη στέγαση και διατροφή του υπεξουσίου του, ενώ από την άλλη πλευρά ο υπεξούσιος ήταν υποχρεωμένος να τον υπακούει. Η εξουσία του εκτεινόταν όμως πέρα από την εξασφάλιση μιας στοιχειώδους ποιότητας ζωής στον υπεξούσιό του. Στον «κύριο» μιας γυναίκας ανήκε και η αρμοδιότητα της διαχείρισης κάθε περιουσιακού στοιχείου της ίδιας, καθώς και η διεκπεραίωση νομικών και άλλων διαδικασιών, καθιστώντας την ίδια πλήρως ανίκανη να φέρει εις πέρας την οποιαδήποτε υπόθεση που την αφορά.

Άλλωστε, ακόμα και η απόφαση για τη σύναψη γάμου έπρεπε να ληφθεί από τον πατέρα μιας κοπέλας, ενώ η συναίνεση της ίδιας ήταν εντελώς περιττή. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι κατά τη σύναψη της *εγγύης*, της σύμβασης δηλαδή η οποία συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την εγκυρότητα του γάμου ενός πολίτη με την κόρη ενός άλλου πολίτη, και για την οποία θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, η εμφάνιση της μέλλουσας νύφης δεν κρινόταν από νομικής πλευράς απαραίτητη, δεδομένου μάλιστα ότι συμβαλλόμενοι στην εν λόγω σύμβαση ήταν αποκλειστικά και μόνο από την μια μεριά ο μελλοντικός σύζυγος και από την άλλη ο πατέρας και ακόμη «κύριος» της γυναίκας. Με τη σύμβαση αυτή στην ουσία ο πατέρας και «κύριος» της μετέθετε την εξουσία της «κυριείας» στον μελλοντικό σύζυγο πλέον, διατηρούσε, ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε πολλές πηγές το δικαίωμα να διαλύσει το γάμο της κόρης του, γεγονός το οποίο βέβαια περιόριζε την «κυριεία» του συζύγου, η οποία παρόλα αυτά διατηρούνταν σε όλα τα υπόλοιπα ζητήματα που την αφορούσαν. Εκείνο που καταδεικνύει ολοφάνερα τη μειονεκτική θέση των γυναικών στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, καθώς και τη στέρηση από τις ίδιες οποιασδήποτε δυνατότητας κατάθεσης της ατομικής τους άποψης, ιδιαίτερα σε ένα ζήτημα αυστηρώς προσωπικό, όπως είναι η επιλογή συντρόφου, είναι το γεγονός ότι ο σύζυγος μιας Αθηναίας είτε με διάταξη τελευταίας βούλησης, είτε εν ζωή μπορούσε να ορίσει τον αντικαταστάτη του, όπως έπραξε ο πατέρας του Δημοσθένη, ο οποίος έδωσε τη γυναίκα του στον Άφοβο.⁵⁸

⁵⁷ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 134 και Ιμβριώτη Ρόζα, «Η Αθηναία στον Ε' και Δ' αιώνα π. Χ.», Εκδοτικός Οίκος «ΑΘΗΝΑ», Αθήνα 1922, σελ. 7, 8.

⁵⁸ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1998, σελ. 8, 9 και Harrison A. R. W. «The law of Athens», Oxford, 1968, σελ. 30, 31 και Sealey Raphael, «Women and law in classical Greece», σελ. 25, 26 και

Μια από τις βασικότερες, επίσης, υποχρεώσεις, του «κυρίου» μιας Αθηναίας ήταν η παραχώρηση σε αυτή προίκας. Πέρα όμως από την αυτονόητη υποχρέωση του πατέρα της Αθηναίας κόρης, παρόμοια υποχρέωση είχαν και οι αδερφοί σε πιο περιορισμένα ωστόσο ποσοστά, αλλά και ο ίδιος ο σύζυγος ή ο γιος της σε περίπτωση που η ίδια έμενε χήρα. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι σε περίπτωση διαζυγίου τόσο από την πλευρά του ίδιου του συζύγου, όσο και από την πλευρά της γυναίκας, η ίδια επέστρεφε στην «κυριεία» του πατέρα της και μαζί με αυτή υποχρεωτικά και η προίκα που της είχε δοθεί κατά την τέλεση του γάμου.⁵⁹

2. 4. Η κοινωνική και πολιτική υπόσταση της Αθηναίας κατά την κλασική περίοδο.

Το αθηναϊκό δικαϊκό σύστημα θεωρήθηκε και εξακολουθεί να θεωρείται ως το πιο αντιπροσωπευτικό της γενικότερης ελληνικής πραγματικότητας στο θέμα της θέσης των γυναικών. Είναι γεγονός ότι η ελληνική πόλις, και ειδικότερα η πόλη της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο αποτελεί ένα είδος τέλειου οικοδομήματος, από το οποίο όμως αποκλείονταν δύο κατηγορίες προσώπων: οι δούλοι και οι γυναίκες. Οι λόγοι αποκλεισμού των γυναικών και των δούλων από τη ζωή της πόλης ήταν διαφορετικοί από την άποψη του κειμένου δικαίου, δεν ήταν ωστόσο εξίσου διαφορετική και η θεωρητική δικαιολόγησή της: η «φύσις», έλεγαν, έκανε γυναίκες και δούλους διαφορετικούς από τους άντρες – τους ελεύθερους άντρες. Ο Αριστοτέλης, μάλιστα, μιλούσε για μια κοινωνία αποτελούμενη από τη μία πλευρά από άντρες που αντιπροσώπευαν το «πνεύμα» και τη «μορφή» και από την άλλη από γυναίκες που ήταν «μητέρες» και «ύλη».⁶⁰

2. 4. 1. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των Αθηναίων γυναικών κατά την κλασική περίοδο.

Στη σύνθεση του πληθυσμού της κλασικής Αθήνας η Αθηναία – ορθότερα Αθίδα, κόρη ή σύζυγος Αθηναίου πολίτη- συνιστούσε ένα «ελεύθερο» βέβαια ον, στερούνταν ωστόσο πολιτικών και βασικών ατομικών δικαιωμάτων. Και όταν βέβαια μιλάμε για κοινωνικό αποκλεισμό των Αθηναίων γυναικών, εννοούμε των ελεύθερων Αθηναίων γυναικών. Γιατί εκτός από τις ελεύθερες Αθηναίες, υπήρχαν ασφαλώς και οι δούλες, οι οποίες περιττό να αναφερθεί ότι όχι μόνο ουδεμία θέση απολάμβαναν στον κοινωνικό ιστό, αλλά διήγαν βίο ιδιαίτερα σκληρό και απάνθρωπο τις περισσότερες φορές. Οι γυναίκες αυτές δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα να δημιουργήσουν τη δική τους οικογένεια, ενδεχομένως με κάποιον άλλο δούλο. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του

Patterson Cynthia B., 1991: « Marriage and the Married Woman in Athenian Law», *Women's History and Ancient History*, επιμ. Sarah B. Pomeroy, 20-47, Chapel Hill, N.C, σελ. 50.

⁵⁹ Sealey Raphael, ό. π., σελ. 36.

⁶⁰ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 73, 74, 100.

Ισχύμαχου στον Οικονομικό του Ξενοφώντα, ο οποίος συμβούλευε τη γυναίκα του να προσέχει, ώστε τα δωμάτια, όπου κοιμόντουσαν άντρες και γυναίκες, να είναι ξεχωριστά «για να αποφύγουμε το ενδεχόμενο να αποκτήσουν οι δούλοι παιδιά χωρίς την άδειά μας». Βέβαια, οι δούλες είχαν παιδιά, τα οποία τις περισσότερες φορές ήταν ο καρπός των σχέσεων με τον κύριο του οίκου, δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένες εκτός των άλλων να ικανοποιούν και τις σεξουαλικές ανάγκες των αρρένων μελών της οικογένειας.⁶¹

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Eva Cantarella, «η αθηναϊκή πόλη – κράτος αυτοκαθορίστηκε ως μία ένωση ανδρών προορισμένη στο να ανταποκρίνεται σε ανάγκες αποκλειστικά αντρικές». Η ανδροκρατική, λοιπόν, αυτή αθηναϊκή κοινωνία, ως μία εξελιγμένη μορφή του πατριαρχικού πολιτιστικού προτύπου, έθεσε τη γυναίκα στο περιθώριο, εγκλωβίζοντάς τη μέσα στο σπίτι και εξασφαλίζοντάς της ένα ρόλο καθαρά παιδοποιητικό με αποκλειστικά καθήκοντα την καθημερινή φροντίδα και διαχείριση του οίκου της και την ανατροφή των παιδιών της.⁶² Προκειμένου, λοιπόν, να είναι σε θέση να ανταποκριθεί, όπως άρμοζε στις ανάγκες της θέσης της στο πλευρό ενός Αθηναίου πολίτη, φρόντιζε να την προετοιμάσει κατάλληλα από πολύ νωρίς, από την παιδική της κιόλας ηλικία, γεγονός το οποίο παρατηρούμε στον Οικονομικό του Ξενοφώντα: Ο Ισχύμαχος εξηγεί στο Σωκράτη γιατί η γυναίκα του, όταν την παντρεύτηκε δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζει πολλά. Για τον απλό λόγο ότι εκείνη ήταν τότε μόλις δεκαπέντε ετών και ζούσε κάτω από αυστηρή επίβλεψη. Οι γονείς της φρόντιζαν να ακούει και να βλέπει όσο γινόταν λιγότερα και να κάνει όσο γινόταν λιγότερες ερωτήσεις.⁶³

Το ιδανικό πρότυπο, κατά συνέπεια, της κόρης του Αθηναίου πολίτη περιστρεφόταν γύρω από μια κατεστημένη αντίληψη, η οποία ήθελε την κάθε ανύπαντρη κόρη μέχρι να φτάσει σε ηλικία γάμου⁶⁴ να ζει περιορισμένη και ουσιαστικά αποκλεισμένη στον οίκο του κυρίου της, που σε αυτή

⁶¹ Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 85, 86.

⁶² Κάτι που δείχνει την περιφρόνηση του αντρικού φύλου για το γυναικείο είναι ότι, στην αρχαία ελληνική γλώσσα, δεν υπάρχουν διαφορετικές λέξεις για τη σύζυγο, την κοπέλα ή την ηλικιωμένη: για όλες χρησιμοποιείται η λέξη *γυνή* και ο καθένας μπορεί να απευθύνει την προστακτική *γύναι*, είτε σε αρχόντισσα, είτε σε παλλακίδα. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ετυμολογικά το *γυνή* προέρχεται από τη λέξη *γόνος*, που δείχνει την απόλυτη ταύτιση της γυναίκας με την παραγωγή απογόνων. Καρζής Θ., «Η γυναίκα στην αρχαιότητα. Προϊστορία-Ανατολικοί πολιτισμοί- Ελλάδα-Ρώμη», Β' Έκδοση, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1987, σελ. 175, 176.

⁶³ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 6. «Είναι γεγονός, ότι η γυναίκα είχε χάσει πολύ πριν την κλασική εποχή την εξέχουσα θέση που απολάμβανε στην προελληνική Κρήτη ή και στην κοινωνία της ομηρικής εποχής. Την περίοδο αυτή οι γυναίκες όχι μόνο δεν ήταν υποχρεωμένες να κλείνονται στα σπίτια τους, αλλά αντίθετα μπορούσαν να κυκλοφορήσουν ελεύθερα στο δρόμο, να παρακολουθήσουν αθλητικούς αγώνες ή και να διασκεδάζουν στα πανηγύρια» και Massey Michael, ό. π., σελ. 2.

⁶⁴ Οι Αθηναίες παντρεύονταν συνήθως γύρω στα δεκαπέντε, όπως η γυναίκα του Ισχύμαχου αλλά και η αδερφή του Δημοσθένη (*κατά Αφόβου*, Α, 4, *προς Άφοβον*, 43). Ο Ησίοδος (*Έργα και ημέραι*, 696-698) συμβούλευε να

την περίπτωση ήταν ο πατέρας της, χωρίς ενδιαφέροντα, εκπαίδευση, χωρίς απορίες και προβληματισμούς. Η εκπαίδευσή τους περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο στη φροντίδα του νοικοκυριού, δεδομένου ότι η γνώση της μαγειρικής, της καθαριότητας, της ραπτικής και της ύφανσης τους εξασφάλιζε όλα όσα χρειάζονταν για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στο ρόλο που τους είχε αναθέσει η αθηναϊκή κοινωνία. Καθίσταται σαφές, ότι η μόρφωσή τους ήταν αν όχι ανύπαρκτη, τουλάχιστον ελλιπής και υποτυπώδης. Εκπαιδούνταν στοιχειωδώς και με δάσκαλο τη μητέρα τους και στην περίπτωση που εκείνη ήταν αγράμματη από τον αδερφό τους, ο οποίος είχε βέβαια τη δυνατότητα να μορφωθεί σε κάποιο δάσκαλο.⁶⁵

Ο αυστηρός αυτός κοινωνικός αποκλεισμός των νεαρών κοριτσιών είχε ως σκοπό την εξασφάλιση της παρθενικότητας σε αυτά, η οποία σε αντίθεση με την ομηρική εποχή, είχε αναχθεί σε απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύναψη ενός τίμιου γάμου κατά τη σολώνεια νομοθεσία, αλλά και τη διαφύλαξη της παιδικής τους αφέλειας και απειρίας. Η τέλεση εκ μέρους των νεαρών γυναικών γενετήσιων πράξεων προ του γάμου έδινε το δικαίωμα στον πατέρα να τις πουλήσει στο σκλαβοπάζαρο (Πλουτ. Σόλ. 23, 2). Ωστόσο, περισσότερο συχνή ήταν η αφαίρεση από εκείνες σε αυτή την περίπτωση ορισμένων δικαιωμάτων (Αισχίνης, I, 183). Απαγορευόταν, λοιπόν, στα κορίτσια αυτά να φορούν οποιοδήποτε στολίδι, αλλά και να επισκέπτονται ιερούς χώρους. Η παράβαση αυτών των απαγορεύσεων παραχωρούσε σε οποιονδήποτε το δικαίωμα να προβεί σε πράξεις κακοποίησης, εφόσον βέβαια αυτό δεν θα είχε ως συνέπεια σοβαρούς τραυματισμούς ή το θάνατο, διότι κάτι τέτοιο θα συνιστούσε παρέμβαση στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα του πατέρα ή του κηδεμόνα.⁶⁶

παντρεύονται οι νέες στην ηλικία των δεκαέξι ετών και ο Πλάτων (*Νόμοι*, VII, 722 d-c) μεταξύ δεκαέξι και είκοσι. Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 7.

⁶⁵ Σε αντίθεση με την Αθήνα, σε άλλες ελληνικές πόλεις –κράτη τα νεαρά κορίτσια είχαν το πλεονέκτημα της μόρφωσης, όπως π. χ. στη Λέσβο, η Σαπφώ δίδασκε στις νέες κοπέλες όχι μόνο γραφή και ανάγνωση, αλλά και μουσική, χορό και τραγούδι.

⁶⁶ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 59.

3. Η θέση της Αθηναίας στον «οίκο» του συζύγου την περίοδο των κλασικών χρόνων.

Κεφάλαιο Α: Ο γάμος ως βάση της θέσης της γυναίκας.

Η σύναψη του γάμου αποτελούσε εκπλήρωση ηθικού καθήκοντος των Αθηναίων πολιτών γι' αυτό και όσοι παντρεύονταν είχαν την εύνοια της πολιτείας και των συμπολιτών τους, και μάλιστα, ορισμένα δημόσια αξιώματα τα καταλάμβαναν μόνο οι έγγαμοι (π.χ. πολιτευτής ή στρατηγός). Παρά ταύτα, δεν υπήρχε ρητή διάταξη νόμου για υποχρεωτική σύναψη γάμου, ούτε και προβλέπονταν ποινικές ή άλλες νομικές κυρώσεις για τους άγαμους. Όμως, από ηθικής πλευράς, η αγαμία θεωρείτο επιλήψιμος και στον τάφο του αγάμου τοποθετούνταν ιδιαίτερο σήμα αγαμίας, που ήταν ένα άγαλμα λουτροφόρου⁶⁷. Σε μερικά κείμενα, μάλιστα, αναφέρεται ότι ένας άντρας που έμενε άγαμος μπορούσε να μηνυθεί με «γραφή», ενώ ο ρήτορας Δείναρχος δηλώνει ότι ένας άντρας που δεν είχε γνήσια παιδιά απαγορευόταν με νόμο να γίνει ρήτορας ή στρατηγός. Οι ρυθμίσεις βέβαια αυτές δεν έχει αποδειχτεί ότι ίσχυσαν ποτέ, αλλά ακόμη και να ίσχυσαν είναι βέβαιο ότι τουλάχιστον κατά την περίοδο των κλασικών χρόνων δεν εφαρμόζονταν, οπότε ένας άντρας είχε ασφαλώς τη δυνατότητα να προτιμήσει να μην παντρευτεί, κάτι βέβαια το οποίο δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να ισχυριστούμε και για τη γυναίκα την ίδια περίοδο.⁶⁸

Πράγματι, ο γάμος και κατ' επέκταση η μητρότητα συνιστούσαν για τη νεαρή Αθηναία κύρια καθήκοντα και πρωταρχικούς σκοπούς της ζωής της. Ο θεσμός του γάμου είναι αυτός που εγκαθιδρύει μια κοινωνική θέση στην γυναίκα. Είναι η παντρεμένη γυναίκα και η μητέρα γνήσιων Αθηναίων πολιτών εκείνη η οποία απολαμβάνει το σεβασμό όλων. Το γεγονός, ότι ο θάνατος ενός νεαρού κοριτσιού συχνά προξενούσε έντονο θρήνο, ιδιαίτερα λόγω της αδυναμίας του να εκπληρώσει τον μελλοντικό προορισμό του ως συζύγου, επιρρωνύει έτι περαιτέρω τον ανωτέρω ισχυρισμό.⁶⁹ Η μετάβασή της, λοιπόν, από τον «οίκο» του πατέρα στον «οίκο» του κυρίου ήταν η μοναδική κοινωνικά αποδεκτή λύση για την ίδια, καθώς δεν υπήρχε άλλη εναλλακτική λύση από εκείνη του γάμου, αν σκεφτούμε μάλιστα ότι ακόμη και ο όρος Αθηναία υποδηλώνει αρχικά την

⁶⁷ Λιακόπουλος Ιωάννης, *Η νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, Θεσσαλονίκη 1999, εκδόσεις Κυρομάνος, σελ. 108.

⁶⁸ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 136.

⁶⁹ Pomeroy Sarah B., «Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity», London, Robert Hale & Company, σελ. 62. Ο θρήνος αυτός αποτυπώνεται σε αρκετούς επιτάφιους, αλλά και ως εικόνα σε αγγεία (λουτροφόροι), τα οποία χρησιμοποιούνταν για να μεταφέρουν νερό. Τα νεαρά κορίτσια, τα οποία πέθαναν ανύπαντρα, απεικονίζονταν ντυμένα ως νύφες, γεγονός, το οποίο έχει παραμείνει ακόμη και μέχρι τις μέρες μας.

κόρη ενός Αθηναίου πολίτη και αργότερα τη σύζυγο ενός άλλου. Η ίδια δε συνιστά σχεδόν ποτέ, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, μια αυτόνομη προσωπικότητα και αυτό καταδεικνύεται από τη νομική, αλλά και κοινωνική αδυναμία της να είναι «κυρία» του εαυτού της.

Ο θεσμός του γάμου, στην ιστορική του ανέλιξη, πέρασε από πολλά και διαφορετικά στάδια. Η παλαιότερη μορφή γάμου στον ελληνικό κόσμο είναι ο *γάμος δι' αρπαγής*, γάμος μη συναινετικός, για τη σύναψη του οποίου μόνο μία βούληση προβαλλόταν, εκείνη του άντρα απαγωγέα. Η μορφή αυτή του γάμου, ακόμη και αν δεχτούμε ότι υπήρξε και εφαρμόστηκε, δεδομένου ότι είναι πολλά τα παραδείγματα αρπαγής της μελλόνυμφης στην ελληνική μυθολογία και ιστορία,⁷⁰ πρέπει να υποθέσουμε ότι εξαφανίστηκε αρκετά σύντομα χωρίς να αφήσει ίχνη, για να αντικατασταθεί κατά την ομηρική εποχή από το *γάμο δι' αγοράς*. Ο γάμος, λοιπόν, κατά την ομηρική εποχή συναπτόταν με τη συμφωνία μεταξύ του απαγωγέα και των οικείων («συγγενών») της απαχθείσας και την καταβολή εκ μέρους του ενός ορισμένου τιμήματος (το τίμημα αυτό χαρακτηριζόταν δια του όρου *έεδνα*) και απέβλεπε στην ουσία στην κατάπαυση κάθε δίωξης του απαγωγέα από τους συγγενείς της γυναίκας. Και αυτή η μορφή του γάμου ήδη κατά τον Στ' π.Χ. αιώνα, την εποχή του Σόλωνα, είχε πια οριστικά εγκαταλειφθεί.⁷¹ Το επόμενο στάδιο του γάμου, το οποίο ίσχυσε τουλάχιστον κατά την κλασική περίοδο του Ε' και Δ' π. Χ. αιώνα, ήταν ο *γάμος δι' εγγύης*, ο οποίος σε ένα μόνο σημείο διαφέρει ουσιαστικά από τον προγενέστερό του *γάμο δι' αγοράς*, στην ανυπαρξία καταβολής τιμήματος και για τον οποίο θα μιλήσουμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

3. 1. Προϋποθέσεις εγκυρότητας ενός γάμου.

Προκειμένου να θεωρηθεί έγκυρος ένας γάμος στην Αθήνα την περίοδο των κλασικών χρόνων, κρίνονταν απαραίτητες οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

⁷⁰ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 76 και Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 170. Στην ελληνική μυθολογία, το πλέον γνωστό παράδειγμα αρπαγής ήταν αυτό της Ευρώπης από το Δία. Σημειωτέον ότι το έθιμο αυτό ίσχυσε για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Σπάρτη και εξακολούθησε να ισχύει ακόμη και κατά την κλασική περίοδο. Την εποχή βέβαια εκείνη δεν κάνουμε λόγο για βίαιες, αλλά στην ουσία για προσυμφωνημένες αρπαγές. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο έθιμο αυτό του Πλούταρχου στο «Βίο» του Λυκούργου: Κεφ. 15 § 4: *Παντρευόντουσαν με αρπαγή όχι μικρές, ούτε ανώριμες για γάμο, αλλά όσες ήσαν στην ακμή της ηλικίας τους... Την αρπαγείσα την παραλάμβανε η νυμφεύτρια...*

⁷¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 77. Αριστοτέλης, Πολιτικά, 2, 5, 11: «... Καθόσον οι αρχαίοι νόμοι ήσαν πολύ απλοϊκοί και βαρβαρικοί. Κρατούσαν τότε οι Έλληνες όπλα από σίδερο και τις γυναίκες τις αγόραζαν οι μεν από τους δε...», Ηρόδοτος, Ιστορία, 5, 6: «...Τις ανύπαντρες παρθένας δεν τις φυλάνε(σε γυναικωνίτες..) αλλά τις αφήνουν να έχουν σχέσεις με όποιον άντρα θέλουν οι ίδιες, τις δε συζύγους τους τις προσέχουν πολύ και τις αγοράζουν από τους γονείς τους με πολλά χρήματα...».

α) Απαραίτητη προϋπόθεση, σύμφωνα με τους θεσπισμένους νόμους της Αθήνας, ήταν η εξασφάλιση της ηλικιακής τουλάχιστον ωριμότητας και κατά συνέπεια και της σωματικής πληρότητας τόσο του άντρα όσο και της γυναίκας πριν τη σύναψη του γάμου. Λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι σκοπός του γάμου ήταν η εξασφάλιση γνήσιων και υγιών απογόνων και κατ' επέκταση της συνέχειας της οικογένειας στους κόλπους της πόλης⁷², δεν είχε κανένα νόημα η σύναψη γάμου μεταξύ νηπίων.⁷³

Οι άντρες είχαν τη δυνατότητα να παντρευτούν από τη στιγμή της ενηλικίωσής τους, η οποία συνέπιπτε με το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους.⁷⁴ Αντίθετα από τους άντρες, δεν έχει διασωθεί κανένα νομοθετικό κείμενο, το οποίο να μας δίδει πληροφορίες σχετικά με την απαραίτητη ηλικία, την οποία έπρεπε να διαθέτει ένα νεαρό κορίτσι προκειμένου να συνάψει γάμο. Όπως όμως προκύπτει από την καθιερωμένη πρακτική, το δικαίωμα των νεαρών αθίδων να τελέσουν έγκυρο γάμο θεμελιωνόταν εφόσον εκείνες είχαν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους, σύμφωνα με τη γνώμη κάποιων ερευνητών, ή το δωδέκατο, σύμφωνα με τη γνώμη κάποιων άλλων. Η αδερφή του Δημοσθένη, η οποία αρραβωνιάστηκε στην ηλικία των πέντε ετών, επρόκειτο να παντρευτεί αμέσως μετά τη συμπλήρωση των δεκαπέντε της χρόνων.⁷⁵

Τα περισσότερα νεαρά κορίτσια παντρεύονταν, λοιπόν, αρκετά νωρίς, μόλις στην ηλικία των δεκατεσσάρων έως δεκαοχτώ ετών, ενώ αντίθετα η συνηθέστερη ηλικία γάμου στους άντρες ήταν τα τριάντα τους χρόνια.⁷⁶ Οι λόγοι για τους οποίους ένα νεαρό κορίτσι, παιδί ακόμη στην Αθήνα

⁷² Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 58 ,62.

⁷³ Η διαδικασία της ενηλικίωσης για τη γυναίκα στις αρχαϊκές κοινωνίες, αλλά και στις κοινωνίες της κλασικής περιόδου έρχεται μέσω της εμμηνόρροιας, ένδειξη και σύμβολο ταυτόχρονα της ικανότητας για γονιμοποίηση. Το θεμελιώδες ενδιαφέρον της αρχαϊκής κοινωνίας για τη γονιμότητα και το υγιές θηλυκό σώμα αναδεικνύεται πιθανώς σε αναθηματικά ειδώλια με θηλυκές ανατομικές λεπτομέρειες. Οι φυλακτῆριες ιδιότητες αυτών των ειδωλίων εκφράζουν σε ένα βαθμό τις προσδοκίες της κοινότητας για την υγιή μετάβαση της έφηβης στη γυναικεία ωριμότητα. <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%...>

⁷⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 79. *Δημοσθένης*, 40 § 4: «...γιατί συνέβει σε μένα, με την προτροπή του πατέρα μου να παντρευτώ όταν ήμουν δεκαοχτώ ετών...».

⁷⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 79, 80 και Lacey W. K., ό. π., σελ. 106, 107. *Δημοσθένης*, Προς Άφοβο § 43: «...λέει ότι είχαν γραφτεί στη διαθήκη, δύο τάλαντα να πάρει ο Δημοφών και να πάρει επίσης ως σύζυγο την αδερφή μου όταν βέβαια φτάσει στην κατάλληλη ηλικία, μετά δέκα έτη (: εκείνη την ώρα η αδερφή του ρήτορα ήταν πέντε ετών).

⁷⁶ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας,...», ό. π., σελ. 86. Κατά τον Ησίοδο (*Έργα και ημέρες*, 6-95 κ.ε.), οι γυναίκες έπρεπε να παντρεύονται εντός 5 ετών από την ημέρα της εισόδου τους στην εφηβεία, σε αντίθεση με τους άντρες οι οποίοι θεωρούνταν κατάλληλοι για γάμο από το τριακοστό έτος της ηλικίας τους και μετά. Κατά τον Πλάτωνα, έπρεπε να παντρεύονται οι μεν γυναίκες μεταξύ 16 και 20 ετών, οι δε άντρες μεταξύ του εικοστού πέμπτου και του τριακοστού έτους της ηλικίας τους (*Νόμοι*, VII, 722 d-c). Ο Αριστοτέλης, τέλος, βλέποντας ότι οι πολύ νέες γυναίκες πέθαιναν κατά τη διάρκεια του τοκετού, δίδασκε ότι ο γάμος έπρεπε να συνάπτεται μεταξύ μιας γυναίκας δεκαοχτώ ετών και ενός άντρα τριάντα επτά (*Πολιτικά*, VII, 1135).

των κλασικών χρόνων αναγκαζόταν να παντρευτεί τόσο νωρίς, είναι πολλοί. Η συνήθεια αυτή μπορεί να αποδοθεί αφενός στην προσπάθεια πολλαπλασιασμού των πιθανοτήτων γέννησης υγιών τέκνων, εξ ολοκλήρου διαμόρφωσης και παράλληλα εξουσίασης των νεαρών κοριτσιών, όσο ακόμη ήταν νωρίς, πριν τον ερχομό της εφηβείας, μια ηλικίας που συνοδεύεται με συμπεριφορές ανυπακοής και έντονης αντίδρασης και αφετέρου στο γεγονός ότι ο πατέρας του κοριτσιού, ο οποίος θα ήταν σίγουρα τριάντα ετών την εποχή του γάμου του, δεν διέθετε μεγάλο χρονικό ορίζοντα ζωής προκειμένου να αποκαταστήσει την κόρη του.⁷⁷

β) Δεδομένου ότι στην αρχαία Ελλάδα απαγορευόταν η πολυγαμία, αν και δεν γνωρίζουμε την ύπαρξη συγκεκριμένου νόμου που να επιβάλλει τις μονογαμικές σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, απαγορευόταν και η σύναψη γάμου μεταξύ δύο προσώπων στην περίπτωση που υπήρχε προηγούμενος γάμος ενός εκ των δύο ο οποίος δεν είχε λυθεί με διαζύγιο.⁷⁸

γ) Όπως έχουμε και ανωτέρω αναφερθεί, το νομοθετικό διάταγμα του Περικλή 451/50 π. Χ. περί περιορισμού της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη μόνο σε εκείνους που κατάγονται από γονείς γνήσιους γόνους αθηναϊκών οικογενειών απετέλεσε σταθμό στην ιστορία του οικογενειακού δικαίου στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Από την εποχή, λοιπόν, του Περικλή και στο εξής στην πόλη της Παλλάδας απαγορευόταν η τέλεση μικτών γάμων, γάμων δηλαδή είτε μεταξύ Αθηναίων πολιτών και ξένων γυναικών, είτε μεταξύ αθίδων και ξένων ανδρών. Τέτοιοι γάμοι κηρύσσονταν άκυροι, ενώ τα τέκνα τα προερχόμενα από αυτούς τους γάμους χαρακτηρίζονταν ως νόθα.⁷⁹ Επίσης, ανεπίτρεπτος και νομικά ανυπόστατος ήταν και ο γάμος με απελεύθερους, μετοίκους και δούλους, ενώ παράλληλα προβλεπόταν και άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος των παραβατών.⁸⁰

Κατ' εξαίρεση, η μοναδική περίπτωση όπου επιτρεπόταν η σύναψη γάμου μεταξύ αθίδας και ξένου άντρα ήταν όταν στους κατοίκους της πόλης στην οποία ανήκε ο τελευταίος, είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα της *επιγαμίας*, παραχώρηση βέβαια η οποία δινόταν εξαιρετικά σπάνια. Στην ιστορία βέβαια έχουν καταγραφεί κάποιες περιπτώσεις παραχώρησης τέτοιου δικαιώματος από την πόλη της Αθήνας σε πόλεις της Εύβοιας κατά το τέλος του πέμπτου αιώνα, ενώ κατά τα έτη 401/400 π.Χ. απονεμήθηκε σε κάποιους μετοίκους, οι οποίοι βοήθησαν σημαντικά στην απελευθέρωση του 403 π.Χ., η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, ενώ σε άλλους το ισοδύναμο

⁷⁷ Blundell Sue, *οπ. Παραπάνω*, σελ. 120 και Lacey W. K., *ό. π.*, σελ. 106, 107 και Reinsberg Carola, *ό. π.*, σελ. 61.

⁷⁸ Harrison A. R. W., *ό. π.*, σελ. 15 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», *ό. π.*, σελ. 80.

⁷⁹ βλ. και σελ. 16. Osborne Robin, «Law, the Democratic Citizen and the Representation of Women in Classical Athens», *Past and Present*, No. 155, (May, 1997), pp. 3-33, σελ. 4 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», *ό. π.*, σελ. 80, 81 και Lacey W. K., *ό. π.*, σελ. 100, 103 και MacDowell D. M., *ό. π.*, σελ. 137. Ο Αριστοφάνης στους «*Όρνιθες*» 1650-2 (το έτος 414) παρουσιάζει κωμικά τον Πεισθέταιρο να εφαρμόζει το Αθηναϊκό δίκαιο στους θεούς και να λέει στον Ηρακλή ότι είναι νόθος και όχι γνήσιος γιος του Δία, διότι η μητέρα του είναι ξένη και Harrison A. R. W., *ό. π.*, σελ. 25.

⁸⁰ Λιακόπουλος Ιωάννης, *ό. π.*, σελ. 122.

δικαίωμα της επιγαμίας. Οφείλουμε βέβαια να αναφέρουμε ότι τέτοιου είδους απαγορεύσεις άρχισαν σιγά σιγά με το πέρασμα των χρόνων να ατονούν. Ήδη στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου οι μικτοί γάμοι αποτελούσαν καθημερινή πρακτική.⁸¹

Επιπλέον, μια γυναίκα δεν μπορούσε να τελέσει νόμιμο γάμο με ανιόντα ή κατιόντα ευθείας γραμμής (παππού, πατέρα, γιο, εγγονό), αλλά ούτε και με αδερφό ή ετεροθαλή ομομήτριο αδερφό. Μπορούσε όμως να παντρευτεί τον ετεροθαλή ομοπάτριο αδερφό της, τον εξ υιοθεσίας αδερφό της, τον θείο της, τον ανιψιό της ή οποιονδήποτε άλλο ακόμη πιο μακρινό συγγενή της. Εντύπωση πραγματικά προκαλεί το γεγονός ότι ο Αθηναίος νομοθέτης ελάχιστη σημασία απέδιδε στο κώλυμα αυτό της συγγένειας, απαγορεύοντας στην ουσία μόνο τους γάμους μεταξύ συγγενών σε ευθεία γραμμή. Αυτό ενισχύεται και από τις διατάξεις που ίσχυαν στις περιπτώσεις περί επικλήρων.⁸²

Η απαγόρευση της σύναψης γάμου μεταξύ ομομητρίων αδερφών εξηγείται ως υπόλειμμα μιας μητρογραμμικής οργάνωσης της κοινωνίας, μέσα στα πλαίσια της οποίας τα παιδιά της ίδιας μητέρας δεν μπορούν να παντρευτούν μεταξύ τους, διότι ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας, ενώ αντίθετα παρόμοιο εμπόδιο δεν συναντούσαν τα αδέλφια τα καταγόμενα απλώς από τον ίδιο πατέρα, δεδομένου ότι ανήκαν σε διαφορετικές οικογένειες. Κατά την άποψη της E.Cantarella, αυτό που βοήθησε να ξεπεραστεί ένα τέτοιο ταμπού, ήταν πιθανώς το περιουσιακό όφελος της οικογενειακής ομάδας, αφού σε περίπτωση γάμου μεταξύ ομοπατρίων αδελφού και αδελφής, το ποσό της προίκας, το οποίο θα υποχρεωνόταν ο πατέρας της νύφης να παραχωρήσει στο μέλλοντα σύζυγο παρέμενε εντός του κύκλου της οικογένειας.⁸³

δ) Τέταρτη και τελευταία προϋπόθεση, απαραίτητη σύμφωνα με το τυπικό μέρος για την εγκυρότητα ενός γάμου ήταν η διαδικασία της *εγγύης*.

3. 1. 2. Η διαδικασία της «εγγύης»-«εκδόσεως».

Τι εννοούμε ακριβώς χρησιμοποιώντας τον όρο «εγγύη», έχει απασχολήσει κατά καιρούς πολλούς ιστορικούς, νομικούς και άλλους επιστήμονες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς την έχουν συνδέσει, εσφαλμένα βέβαια όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως πιο κάτω, με το θεσμό της μνηστείας.

3. 1. 2. 1. Ο περί «εγγύης» νόμος του Σόλωνα.

⁸¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 81 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 29.

⁸² MacDowell D. M., ό. π., σελ. 137 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 22. Δημοσθένους προς Μακάρτατον 24 «Της Φυλομάχης δε της αδελφής της Πολέμωνος, και Φιλάγρου, ω έδεωκεν αυτήν ο αδελφός Πολέμων αννεπιώ όντι εαυτου...» και Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 45.

⁸³ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας...», ό. π., σελ. 88.

Ο νόμος, ο οποίος ρύθμιζε τη διαδικασία της «εγγύης» και η πατρότητα του οποίου πρέπει να αποδοθεί στον Σόλωνα, περιέχεται στον «Κατά Στεφάνου Β» λόγο του Δημοσθένη: 46 § 18 και αναφέρει τα εξής:

«Είναι νόμιμα τα παιδιά μιας γυναίκας η οποία δόθηκε σε γάμο κανονικά από τον πατέρα της ή τον, από τον ίδιο πατέρα, αδερφό της ή από τον παππού της από τη μεριά του πατέρα της. Εάν δεν υπάρχει κανένας από τους τελευταίους αυτούς, στις περιπτώσεις που η κόρη είναι επίκληρος, θα πρέπει να πάρει ως άντρα τον συγγενή της εκείνο κάτω από την προστασία του οποίου τελεί. Ειδεμή θα τελεί υπό την προστασία εκείνου τον οποίο ο πατέρας της θα ορίσει ως προστάτη της».

Με το νόμο αυτό ο Σόλων εξασφάλισε με έναν τρόπο έμμεσο την επέμβαση της αθηναϊκής πολιτείας στους κόλπους των αθηναϊκών οίκων, αποφεύγοντας βέβαια να ρυθμίσει τα εντός αυτών (προϋποθέσεις, τύπος τέλεσης κ.λ.π.), τα οποία άφησε να ρυθμιστούν από τους πανάρχαιους εθιμικούς κανόνες, οι οποίοι συνιστούν το λεγόμενο οικιακό δίκαιο. Ωστόσο, αν σκεφτεί κανείς ότι κύριος και αποκλειστικός στόχος της πόλης της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο ήταν η με κάθε τρόπο αποτροπή εισροής ξένου αίματος στους κόλπους των αθηναϊκών οίκων, δεν ήταν δυνατόν για την ίδια να αδιαφορήσει μπροστά σ' αυτό το ενδεχόμενο και για το σκοπό αυτό εισήγαγε το θεσμό της «εγγύης» ως προϋπόθεση εγκυρότητας όλων των γάμων. Και φυσικά η «εγγύη» αφορούσε αποκλειστικά και μόνο τις γυναίκες, δεδομένου ότι η προέλευση της γυναίκας, η οποία επρόκειτο να καταστεί μητέρα μελλόντων Αθηναίων πολιτών, και όχι του άντρα ήταν αυτή που απασχολούσε τον αθηναίο νομοθέτη. Πράγματι, η καταγωγή των γυναικών γεννούσε αμφιβολίες, δεδομένου ότι στην Αθήνα δεν υπήρχαν ληξιαρχικά βιβλία, αντίστοιχα με τα σημερινά, στα οποία να εγγράφονται οι γυναίκες από τη στιγμή της γέννησής τους, όπως οι άντρες και κατά συνέπεια τα σχετικά με τη γέννηση των γυναικών που διαβιούσαν στα ενδότερα των οίκων σκεπάζονταν από βαθύ σκοτάδι.

Ο Πλάτων δέχτηκε αρχικά τον παραπάνω νόμο περί εγγύης, προέβη ωστόσο σε κάποιες διορθώσεις και κατέληξε να τον διαμορφώσει και να τον συμπεριλάβει στο έργο του «Νόμοι» ως εξής:

Νόμοι, 6, 774 E: *«Εγγύην δε είναι κυρίαν πατρός μεν πρώτον, δευτέραν πάππου, τρίτην δε αδερφών ομοπατριών, εάν δε μηδέ εις η τούτων την προς μητρός μετά τούτο είναι κυρίαν ωσαύτως, εάν δ' άρα τύχη τις αήθης συμβαίνει, τους εγγύτατα γένους αεί κυρίους είναι μετά επιτρόπων».*⁸⁴

3. 1. 2. 2. Ορισμός, περιεχόμενο και νομική φύση της «εγγύης».

⁸⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 59, 60.

Ως «εγγύη», χαρακτηριζόταν η διαβεβαίωση την οποία παραχωρούσε ο πατέρας της γυναίκας ή όποιος άλλος τον αναπλήρωνε (ο ομοπάτριος αδερφός της και ο παππούς της από την πλευρά του πατέρα της) στην άσκηση της κυριείας του, συνήθως μπροστά σε μάρτυρες, προς τον υποψήφιο σύζυγο αφενός μεν ότι η διδόμενη σε γάμο ήταν γνήσια κόρη Αθηναίου πολίτη και είχε αποκτηθεί από τη νόμιμη σύζυγό του γνήσια και αυτή ατθίδα, αφετέρου δε ότι θα του παραδοθεί ευθύς μετά τις τελετές του γάμου για να συνοικήσει με αυτόν ως σύζυγός του, σύμφωνα με τους νόμους. Στο δεύτερο αυτό σκέλος ενδεχομένως θα μπορούσαμε να παραδεχτούμε μια ομοιότητα με το μεταγενέστερο θεσμό της μνηστείας.⁸⁵

Ο όρος «εγγύη» παράγεται από το ρήμα «εγγυάν» που αρχικά σήμαινε *δίνω στα χέρια κάποιου κάτι, εγχειρίζω*. Ο πατέρας, λοιπόν, ο οποίος είναι ο αρμόδιος να παράσχει αυτή τη διαβεβαίωση στο μέλλοντα σύζυγο για τη γνησιότητα της κόρης του, αναφέρεται στις πηγές ως «εγγυών» (:ο πατέρας εγγυά), «ενεχειρίζει», παραδίδει δηλαδή κατά κάποιον τρόπο τη θυγατέρα του στα χέρια του μελλοντικού γαμπρού, ενώ ο υποψήφιος γαμπρός χαρακτηρίζεται με τον όρο «εγγυώμενος» (προερχόμενο από το ρήμα «εγγυάσθαι», που σημαίνει ο μέλλον σύζυγος ηγγυάτο). Η γυναίκα, τέλος, για χάρη της οποίας δινόταν η εγγύη αναφέρεται ως «εγγυητή» ή ως «εγγυηθείσα».⁸⁶

Ο πραγματικός γάμος, οπότε και η γυναίκα μετακόμιζε στο σπίτι του συζύγου της (μετάβαση από τον «οίκο» του πατέρα στον «οίκο» του συζύγου της), λάμβανε χώρα αργότερα. Η νομική διαφορά μεταξύ της «εγγύης» και του γάμου συνίσταται σε γενικές γραμμές στο ότι η «εγγύη» αποτελούσε σύναψη συμβολαίου, ενώ ο γάμος την εκπλήρωση του συμβολαίου αυτού. Η υπόσχεση αυτή αποτελούσε, λοιπόν, όρο που εδραίωνε τη νομιμότητα του ίδιου του γάμου και που, κατά συνέπεια, ήταν η πράξη από την οποία εξαρτιόταν και η νομιμότητα των αποκτώμενων τέκνων.⁸⁷

Αυτή η εγγύηση είναι μια καθαρά ιδιωτική υπόθεση, στην οποία η πόλη δεν παρεμβαίνει, αλλά και ούτε καταγράφεται σε κάποια ληξιαρχική πράξη. Πρόκειται στην ουσία για ένα είδος συμβολαίου ανάμεσα σε δύο «οίκους», για μια προφορική συμφωνία στην οποία κύριο και πρωταρχικό ρόλο διαδραματίζει η τύχη μιας νεαρής Αθηναίας, στη διαμόρφωση ωστόσο της οποίας η ίδια κανέναν απολύτως λόγο δεν έχει. Από νομικής άλλωστε πλευράς, δεν ήταν αναγκαίο να είναι η ίδια παρούσα ή να συναινεί, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δεν γνώριζε καν ότι επρόκειτο να

⁸⁵ Lacey W. K., ό. π., σελ. 105. **Ισαίου III, 25** « Ου τοίνιν φαίνεται...Νικόδημος δε ουτοσί ένα μόνον μάρτυρα παρακαλέσας μεθ' εαυτου τω τον τριτάλαντον οικον κεκτημένω εγγυησαι φησί την αδελφήν».

⁸⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 49, 50 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 2. Ο Ισχύμαχος απευθυνόμενος, αυτή τη φορά, στη γυναίκα του της επισημαίνει πως δεν ήταν εκείνη αλλά οι γονείς της που τον διάλεξαν για σύζυγό της. Βλ. Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7, 11. Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 8 και Patterson Cynthia B, ό. π., σελ. 49.

⁸⁷ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 136-137 και Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 57 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας...», ό. π., σελ. 87.

παντρευτεί. Ο γάμος, λοιπόν, δεν είναι ποτέ μια ελεύθερη επιλογή της νέας γυναίκας. Είναι ο πατέρας της ή ο νόμιμος κηδεμόνας της εκείνος ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την εξουσία επιλογής του «οίκου» στον οποίο θα την οδηγήσει. Αυτή η ελευθερία είναι ακόμη πιο περιορισμένη στις περιπτώσεις των επικλήρων γυναικών, δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένες να παντρευτούν τον πιο κοντινό συγγενή τους.⁸⁸ Με τον τρόπο αυτό περνούσε η Αθηναία κόρη από τον έναν «οίκο» στον άλλο, από τον έναν κύριο στον άλλο, χωρίς κανένας να ζητήσει τη γνώμη της. Έμπαινε στον κύκλο των παντρεμένων γυναικών χωρίς καλά-καλά να το καταλάβει, άφωνη και άβουλη, όπως άφωνη και άβουλη την ήθελε σε όλη την υπόλοιπη ζωή της η συντηρητική αθηναϊκή έννομη τάξη.⁸⁹

Ο θεσμός της «εγγύης» αντικατοπτρίζει ξεκάθαρα τη νομική ανωριμότητα της Αθηναίας κατά την κλασική περίοδο. Η νύφη ήταν, χωρίς υπερβολή, ένα αντικείμενο στη διάθεση της πατρικής εξουσίας. Αυτό προκύπτει κατά τρόπο ιδιαίτερα σαφή από την έννοια της λέξης «έκδοσις», (προέρχεται από το ρήμα εκδιδόναι), όρος ο οποίος περιγράφει ακριβώς την παράδοση της νύφης (έκδοτος) από τον αρχηγό της οικογένειας και «κύριό» της στο σύζυγό της, στον καινούργιο πλέον «κύριό» της. Η «έκδοσις» χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις χορήγησης δημόσιων οικοδομικών εντολών, παράδοσης μισθωμένων κτημάτων, δανεισμού σκλάβων και ανάθεσης παιδιού στην προστασία της παραμάνας. Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται προκειμένου να χαρακτηρίσει τη μετάβαση ενός πράγματος ή προσώπου από τη νομική εξουσία του ενός στη νομική εξουσία του άλλου, χωρίς να εξαφανίζεται εξ ολοκλήρου η πρωταρχική νομική σχέση. Ο ιδιοκτήτης, δηλαδή, ενός μισθωμένου κτήματος παρέμενε ιδιοκτήτης, το παιδί ανήκε συνεχώς στον πατέρα, ενώ η νεαρή σύζυγος μπορούσε υπό συγκεκριμένες συνθήκες, π.χ. διαζυγίου ή χηρείας, να υπεισέλθει ξανά στη νομική αρμοδιότητα της φυσικής της οικογένειας.⁹⁰

Όπως έχει επανειλημμένα αναφερθεί ανωτέρω, το δικαίωμα εκπροσώπησης για τη σύναψη της «εγγύης», διέθετε ο οποιοσδήποτε ασκούσε «κυριεία» επάνω στη γυναίκα. Στο επιχείρημα αυτό στηρίχθηκαν πολλοί μελετητές, οι οποίοι διατείνονται ότι, μεταξύ άλλων, παρόμοιο δικαίωμα διέθετε και ο ήδη σύζυγος της γυναίκας, όταν εκείνος ήθελε να προνοήσει για το γάμο της μέλλουσας να χηρέψει γυναίκας του, κατά τον ίδιο τρόπο ακριβώς που είχε το δικαίωμα να καθορίζει και την τύχη όλων των υπολοίπων προσώπων και πραγμάτων που περιλαμβάνονταν στον

⁸⁸ Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 57 και Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 170.

⁸⁹ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 9 και Lacey W. K., ό. π., σελ. 107. Έχουν καταγραφεί ωστόσο και περιπτώσεις γυναικών, ελάχιστες βέβαια, οι οποίες είχαν πραγματικά τη δυνατότητα να επιλέξουν το σύντροφό τους. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την περίπτωση της Ελπινίκης, αδερφής του Κίμωνα, καθώς και της κόρης του Πεισίστρατου. Οφείλουμε βέβαια να σημειώσουμε ότι οι γυναίκες αυτές ανήκαν στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, γεγονός που τους εξασφάλιζε μεγαλύτερη οπωσδήποτε ανεξαρτησία σε σχέση με τις γυναίκες της λαϊκής τάξης.

⁹⁰ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 53.

«οίκο». Όσοι δέχονται την άποψη αυτή, στηρίζονται κυρίως στο χωρίο 27 § 5 του Δημοσθένη, στο οποίο εμφανίζεται ο πατέρας του ρήτορα να μεριμνά λίγο πριν από το θάνατό του, όχι μόνο για το γάμο της θυγατέρας του (της αδερφής του ρήτορα), αλλά και αυτής της συζύγου του: **27 (Κατ' Αφόβου Α') § 5:** «...εις τον Δημοφώντα (μιλάει ο ίδιος ο ρήτορας Δημοσθένης) ...έδωσε (ως σύζυγο) την αδερφή μου και παρευθής δύο τάλαντα, εις αυτόν δε εδώ τον Άφοβο την μητέρα μας και ογδόντα μνες ως προίκα...». Ανάλογα επιχειρήματα μπορούμε να αντλήσουμε και από τον «Υπέρ Φορμίωνος» λόγο (XXXVI, 8) του ίδιου ρήτορα, στον οποίο ο γνωστός τραπεζίτης της Αθήνας Πασίων είχε ορίσει με τη διαθήκη του να αναλάβει, μετά το θάνατό του, ο απελεύθερός του Φορμίων, την επιτροπεία του γιου του, επίσης δε να παντρευτεί τη μέλλουσα να χηρεύσει σύζυγό του.⁹¹

Εγγύηση δεν δινόταν από κανέναν, όταν την συνερχόμενη σε γάμο γυναίκα «εξέδιδεν», δηλαδή πάντρευε η Πολιτεία. Η «εγγύη» που δινόταν από τον αρμόδιο άρχοντα για λογαριασμό της Πολιτείας, ήταν συμβολική, εφόσον αποτελούσε εκδήλωση εύνοιας προς τις θυγατέρες πολιτών που προσέφεραν εξαιρετικές υπηρεσίες σ' αυτήν⁹². **Πλουτάρχου Αριστείδης XXVII** «Και τας μεν θυγατέρας ιστορούσιν εκ του πρυτανείου τοις νυμφίοις εκδοθήναι δημοσία της πόλεως τον γάμον εγγυώσης...».

Σημειωτέον ότι η «εγγύη», ως θεσμός νομοθετικά κατοχυρωμένος, εξασφάλιζε για τις συζύγους αυξημένη προστασία έναντι αδικιών και προσβολών, δεδομένου ότι κάθε άδικη επέμβαση στο πρόσωπο της ίδιας, αλλά και σε κάθε άλλο μέλος της οικογενείας της σήμαινε προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας του «κυρίου» και υπέκειτο σε ποινή. Ακόμη και οι παράνομοι de facto γάμοι, οι οποίοι έναντι των νομίμων δεν απολάμβαναν του συνόλου των νομικών πλεονεκτημάτων που απολάμβαναν οι τελευταίοι, εξασφάλιζαν για τη γυναίκα την ίδια προστασία.⁹³

Σχετικά με τη φύση της «εγγύης» έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς πολλές και διάφορες απόψεις. Μεταξύ άλλων, κάποιοι με τον όρο «εγγύη» εννοούν τη δικαιοπραξία, η οποία δικαιολογούσε στην ουσία την καινούργια νομική ισχύ του συζύγου επάνω στη μέλλουσα σύζυγό του. Επρόκειτο, κατ' αυτούς για τη συμβολαιογραφική παγίωση του ίδιου γεγονότος, που με την πράξη της «εκδόσεως» είχε πλέον συντελεστεί εμπραγμάτως. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, και η θεωρία του Hruza, θεωρία την οποία ακολούθησαν πολλοί μεταγενέστερα, όπως ο Γάλλος Beauchet και ο γερμανός Erdmann, σύμφωνα με την οποία, η «εγγύη» δεν αποτελούσε απλώς πράξη προπαρασκευαστική της έγγαμης συμβίωσης (αντιστοιχούσα, κατά ένα μικρό ποσοστό, προς τη σύγχρονη μνηστεία), αλλά αυτή την ίδια την ιδρυτική πράξη του γάμου. Η «εγγύη» αποτελούσε, κατ' αυτόν, το ορόσημο

⁹¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 63, 64 και Patterson Cynthia B, ό. π., σελ. 50 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 7.

⁹² Λιακόπουλος Ιωάννης, ό. π., σελ. 118.

⁹³ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 53.

από το οποίο άρχιζε κατ' ουσίαν η έγγαμη ζωή. Οι επακολουθούσες «έκδοση» και «συνοίκηση» δεν είχαν, κατά την ίδια πάλι άποψη, όμοια προς την «εγγύη» βαρύτητα. Αντίθετα, σύμφωνα με τον ιταλό ερευνητή του αττικού δικαίου U. E. Paoli, η «εγγύη» είχε μεν ιδιαίτερη σημασία για την εγκυρότητα του αττικού γάμου, την κυριότερη όμως βάση αυτού του τελευταίου δεν αποτελούσε αυτή, αλλά η «συνοίκηση» των συζύγων, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση η «μείξη» τους.⁹⁴

Αντιλαμβανόμαστε, κατά συνέπεια, τη σημασία της διαδικασίας αυτής για τη σύναψη ενός έγκυρου γάμου, σημασία, η οποία ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τις κυρώσεις που επιβάλλονταν κάθε φορά που είτε δεν προηγούνταν του γάμου η διαδικασία αυτή, είτε οι διαβεβαιώσεις του «κυρίου» της γυναίκας αποδεικνύονταν εκ των υστέρων ανακριβείς. Τα τέκνα τα προερχόμενα από αυτόν τον γάμο χαρακτηρίζονταν ως νόθα. Κατέληγε, δηλαδή, να εξομοιώνεται ο εν λόγω γάμος με γάμο που δεν υπήρξε γόνιμος, δεδομένου ότι τα νόθα τέκνα δεν είχαν τη δυνατότητα συνέχισης των «οίκων» και συμμετοχής στις μπρος στους βωμούς των εφέστιων θεών τελούμενες τελετές, δεν εγγράφονταν στους καταλόγους των πολιτών, ούτε μπορούσαν να κληρονομήσουν τον πατέρα τους.⁹⁵

3. 1. 2. 3. Το «συνοικείν».

Για την κατοχύρωση, ωστόσο, της νομιμότητας ενός γάμου η «εγγύη» δεν είναι αρκετή. Σύμφωνα με τον Paoli, γάμος υπάρχει μόνο αφότου μετά την υπόσχεση της παράδοσης, η γυναίκα πήγαινε να κατοικήσει με το σύζυγό της, γεγονός που αποδεικνύει ότι η *συνοίκηση* αποτελούσε το βασικό στοιχείο για τη γέννηση της σχέσης του γάμου, το κυριότερο θεμέλιο κάθε έγγαμης συμβίωσης. Είναι, ωστόσο, η «εγγύη» η απαραίτητη εκείνη προϋπόθεση, η οποία μπορούσε να μετατρέψει μια απλή συνοίκηση (*συνείναι*) σε γάμο (*συνοικείν*) και όχι σε παλλακεία. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από ένα λόγο του Δημοσθένη, ο οποίος κατηγόρησε τη Νεαίρα ότι «συνοικούσε» με κάποιο Αθηναίο πολίτη με σκοπό την εξασφάλιση της ιδιότητας της Αθηναίας: *σκοπός της συνοίκησης είναι η γέννηση παιδιών (παιδοποιηταί), η εισαγωγή των αρρένων τέκνων στις φρατρίες και στους δήμους και η έκδοση των θυγατέρων στους μελλοντικούς συζύγους τους.*⁹⁶

⁹⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 57, 58.

⁹⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 67. Δημοσθένους XLIII (Προς Μακάρτατον) § 51: ΝΟΜΟΣ:....Νόθω δε μηδέ νόθη μη είναι αγχιστεϊάν μηθ' ιερών μηθ' οσίων απ' Ευκλείδου άρχοντος.

⁹⁶ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 171 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας...», ό. π., σελ. 87 και Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 45 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 122 και Patterson Cynthia B, ό. π., σελ. 59.

Η συγκατοίκηση κρίνεται, κατά συνέπεια, απαραίτητη και για έναν ακόμη λόγο. Για να μεταβάλλει τη νεαρή Αθηναία κόρη σε *γαμετή γυνή*, σε μια νόμιμη σύζυγο.⁹⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις, την αμοιβαία εγγύηση ακολουθούσε αμέσως η τελετή της εισδοχής της κοπέλας στο σπίτι του συζύγου της. Υπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις, όπου η συγκατοίκηση δεν επακολουθούσε αν η μέλλουσα σύζυγος ήταν ακόμη παιδί, όπως υπήρξε η περίπτωση της αδερφής του Δημοσθένη, την οποία υποσχέθηκε ο πατέρας του την παραμονή του θανάτου του, ενώ ήταν μόλις πέντε ετών, ή αν προέκυπτε κάποια αμφιβολία για το γάμο, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των επικλήρων γυναικών ή αν επρόκειτο για μια γυναίκα για την οποία ανέκυπταν αμφιβολίες για το αν ήταν Αθηναία ή όχι.⁹⁸

Ένας αττικός γάμος, λοιπόν, ολοκληρωνόταν μόνο εφόσον πληρούνταν και τα τρία στάδια της «εγγύης», της «έκδοσης» και της «συνοίκησης». Χωρίς, ωστόσο, να παραγνωρίζουμε τη σπουδαιότητα των τριών αυτών διαδικασιών, είναι γεγονός, σύμφωνα πάντα με την άποψη του Ραοί, ότι αν για κάποιο λόγο την εγγύη και την έκδοση δεν ακολουθούσε η συνοίκηση, γάμος δεν υπήρχε. Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, στην περίπτωση που ένας πατέρας *εγγυόταν* τη θυγατέρα του σε περισσότερους από έναν, η γυναίκα γινόταν σύζυγος εκείνου στον οποίο τελικά παραδιδόταν για να συνοικήσει. Αυτό, άλλωστε προκύπτει και από την ετυμολογική προέλευση της λέξης «γάμος». Προέρχεται από το αρχαιοελληνικό ρήμα «γαμείν», το οποίο εννοιολογικά παραπέμπει στη σεξουαλική ένωση ενός άντρα και μιας γυναίκας.⁹⁹

3. 1. 3. Ο θεσμός της «προίκας».

Η γέννηση του θεσμού της «προίκας» τοποθετείται κατά την ομηρική ή την αμέσως μετά από αυτή περίοδο και συνίστατο στη συνήθεια των γονέων να παραδίδουν τις θυγατέρες τους στους συζύγους τους με όλα τα κοσμήματα, τα φορέματα και τα λοιπά αντικείμενα της προσωπικής τους χρήσεως. Αυτά ακριβώς είναι που αναφέρει και ο Όμηρος συχνά ως *μείλια* (αλλιώς *έδνα*).¹⁰⁰ Ωστόσο, ο θεσμός της προίκας με την πάροδο του χρόνου προχώρησε πιο πέρα από τα μείλια,

⁹⁷ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 2.

⁹⁸ Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 57.

⁹⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 82, 83 και Patterson Cynthia B, ό. π., σελ. 56 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 2 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 122.

¹⁰⁰ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 45. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 116. Η Ναυσικά με το γάμο της θα έφερνε στον οίκο του άντρα της πλήθος από ενδύματα αλλά και άλλα μεγαλύτερης αξίας πράγματα (Οδ., ζ 25-28 και κ, 314 επ.). Πλούσια *μείλια* είχε πάρει επίσης και η Ανδρομάχη: *Ιλιάδα Ζ, 392: Τη στιγμή που περνώντας ο Έκτορας μέσα απ' τη μεγάλη πολιτεία έφτανε στις Σκαιές πύλες, απ' όπου ήταν να περάσει για να βγη στην πεδιάδα, εκεί ήρθε βιαστική ... η γυναίκα του, που όταν παντρευόταν είχε πάρει πολλά δώρα, η Ανδρομάχη, η κόρη του γενναίου Αετίωνα....*

συμπεριλαμβάνοντας όχι μόνο κοσμήματα και φορέματα, αλλά και χρήματα και κινητά και ακίνητα αντικείμενα.¹⁰¹ Ιδιαίτερα, μάλιστα, με την ανάπτυξη της *πόλεως-κράτους*, η συντήρηση του «οίκου» κατέστη ιδιαίτερος δυσχερής, δεδομένου ότι ο αρχηγός του «οίκου» ήταν επιφορτισμένος με την εξασφάλιση της επιβίωσης των μελών του «οίκου» του, με αποτέλεσμα να απομένει στη γυναίκα και στους συγγενείς της η υποχρέωση εισφοράς με τη σύναψη του γάμου περιουσιακών στοιχείων για την ευχερέστερη αντιμετώπιση των βαρών του γάμου (διευκόλυνση της αντιμετώπισης των δαπανών διατροφής και ανατροφής των παιδιών που αποκτιόνταν κατά τη διάρκεια του γάμου). Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία στο σύνολό τους συνιστούσαν αυτό που άρχισε σιγά σιγά να χαρακτηρίζεται ως «προίκα».

Εκτός από την αντιμετώπιση των βαρών του γάμου, ο θεσμός της προίκας, φαίνεται, ότι εξυπηρετούσε και άλλους σκοπούς. Η «προίκα» ήταν ένας τρόπος ικανοποίησης των κληρονομικών αξιώσεων των θυγατέρων, δεδομένου ότι εκείνες δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής, όπως τα άρρενα τέκνα, στη διανομή της πατρικής κληρονομιάς, ιδίως όταν αυτή περιελάμβανε ακίνητα (βλ. *Δημοσθένη*, Προς Μακάρτατον § 51). Οι παρεχόμενες, λοιπόν, σε αυτές προίκες αντιστοιχούσαν προς ορισμένο ποσοστό των κληρονομικών μεριδίων των αρρένων αδερφών τους.

Η «προίκα» ήταν, επίσης, ένας τρόπος εξαναγκασμού των συζύγων που τη λάμβαναν να συμπεριφέρονται με καλύτερο τρόπο προς τις συζύγους τους, αλλά και να μην τις αποπέμπουν, διότι γνώριζαν ότι σε περίπτωση διάλυσης του γάμου τους, εκείνοι θα καλούνταν να επιστρέψουν στην οικογένεια της νύφης όλα τα προικώα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, μια υψηλή προίκα να καθιστά δέσμιο το φτωχό σύζυγο και να τον υποχρεώνει πολλές φορές να ανέχεται τις ιδιοτροπίες της συζύγου του, προκειμένου να μην απολέσει την υπάρχουσα οικονομική του ευμάρεια. Δικαιολογημένα, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από πολλούς ως μία «ρεβάνς» του «δεύτερου φύλου», αν και προς όφελος πολύ λίγων γυναικών. Η δυνατότητα αυτή των γυναικών να ασκήσουν «βέτο» στον τρόπο συμπεριφοράς των συζύγων τους, αλλά και στον τρόπο εκμετάλλευσης της προίκας τους, καταδεικνύει μια προσπάθεια της πόλης της Αθήνας να κατοχυρώσει αν όχι με φανερό, τουλάχιστον με κρυφό τρόπο, νομικά τη γυναίκα, παρέχοντάς τη μια κάποια οικονομική δύναμη, πέρα από τη νομοθετικά κατοχυρωμένη δυνατότητα λήψης της προίκας σε περίπτωση διαζυγίου. Γι' αυτό και στην Αθήνα κυκλοφορούσαν διάφορες παροιμίες γύρω από τη συνετή κεντρική ιδέα *«παντρεύου μόνο αυτήν που έχει ίδια περιουσία με σένα»*.¹⁰²

¹⁰¹ Blundell Sue, ό. π., σελ. 115.

¹⁰² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 117-119 και Καρζής Θ., ό. π., σελ. 185 και Foxhall Lin, «Household, Gender and Property in Classical Athens», *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39, No. 1, (1989), pp. 22-44, σελ 38. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εγκατάλειψης του Αλκιβιάδη από τη σύζυγό του εξαιτίας της ανάρμοστης συμπεριφοράς του ίδιου απέναντί της, δεδομένου ότι έφερνε τις πόρνες στο σπίτι. Το μέγεθος της απειλής

Η σύσταση της «προίκας» συνόδευε πάντα τη σύναψη της «εγγύης», ενώ ενδεικτικό της σημασίας της είναι το γεγονός ότι η ίδια η πόλη επέτρεπε να εγείρεται αγωγή εναντίον εκείνου ο οποίος, παρόλο που είχε την οικονομική δυνατότητα, δεν είχε φροντίσει να προικίσει τη γυναίκα της οποίας ήταν «κύριος». Ωστόσο, δεν διαθέτουμε καμία απόδειξη πως η «προίκα» ήταν υποχρεωτική και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η σύσταση αυτής αποτελεί και ουσιώδη προϋπόθεση της εγκυρότητας του γάμου.¹⁰³

3. 1. 3. 1. Υπόχρεοι για τη σύσταση της «προίκας».

Κατά τον λεξικογράφο Αρποκρατίωνα, η «προίξ» συνίστατο «υπό των προσηκόντων», δηλαδή από τους συγγενείς. Δεν είχαν, ωστόσο, υποχρέωση να συστήσουν «προίκα» όλοι οι συγγενείς της γυναίκας που παντρεύονταν, παρά μόνο οι πλέον στενοί και πιο συγκεκριμένα: α) ο πατέρας και «κύριος» της γυναίκας, ενώ μόνο σε περίπτωση θανάτου του ίδιου, υπόχρεοι σε χορήγηση προίκας ήταν β) ο αδερφός ή γ) ο από την πλευρά του πατέρα της κοπέλας παππούς.¹⁰⁴

Στις περισσότερες πηγές, ως συνηθέστερος προικοδότης εμφανίζεται ο πατέρας της νεαρής Αθηναίας, ως ασκών άλλωστε νόμιμα και την «κυριεία» επάνω της και ως ο μόνος αρμόδιος, κατά συνέπεια, να την «εκδίδει εις γάμον».¹⁰⁵ Το ερώτημα, το οποίο βέβαια προκύπτει, είναι αν αυτή η υποχρέωση του πατέρα για χορήγηση προίκας είναι υποχρέωση νομική ή απλώς ηθική. Με άλλα λόγια, εξαναγκαζόταν ο πατέρας της κάθε Αθηναίας προς παροχή προίκας ή η παροχή αυτή συνίστατο σε εκπλήρωση της ηθικής υποχρέωσής του απέναντι στην κόρη του; Χωρίς να έχει δοθεί μέχρι σήμερα κάποια σαφής απάντηση, τείνουμε όμως να αποδεχτούμε την δεύτερη εκδοχή, παρόλο που είναι ελάχιστες οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις όπου κάποιος πατέρας να «εξέδωσε» την κόρη του άπροικο. Ενδεικτικό αυτής της ηθικής υποχρέωσης είναι το γεγονός ότι ένας

από την εγκατάλειψη ήταν τέτοιο, αν αναλογιστούμε την αδυναμία του να συντηρήσει τα έξοδα του «οίκου» του χωρίς την προίκα της συζύγου του, ώστε ο ίδιος την επέστρεψε με βίαιο τρόπο σπίτι.

¹⁰³ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο...», ό. π., σελ. 177-180. Στους λόγους του Λυσία και του Δημοσθένη υπάρχουν πολλά παραδείγματα τέλεσης γάμων χωρίς σύσταση «προίκας». *Λυσίας*, «Υπέρ των Αριστοφάνους χρημάτων», στον οποίο εμφανίζεται ο αδερφός της γυναίκας του Αριστοφάνους να βεβαιώνει ότι ο πατέρας του ήταν τόσο υπεράνω χρημάτων, ώστε όχι μόνο παντρεύτηκε τη γυναίκα του χωρίς να πάρει προίκα, αλλά και ότι θέλησε να συστήσει προίκα και υπέρ των θυγατέρων του παρόλο που υπήρχαν πρόσωπα που θα τις παντρεύονταν και χωρίς αυτήν. *Δημοσθένης*, «Προς Ονήτορα», στον οποίο ο ρήτορας προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Άφοβος δεν είχε πάρει προίκα όταν παντρεύτηκε την αδερφή του Ονήτορα. Παρ' όλα αυτά δεν αμφέβαλε κανείς για την εγκυρότητα του έστω και χωρίς προίκα τελεσθέντος γάμου τους και Mossé Claude, «Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», ό. π., σελ. 58.

¹⁰⁴ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 48.

¹⁰⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 120-122. Σε μια επιγραφή στη Μύκονο, γίνεται λόγος για τη σύσταση προίκας από κάποιον Σώστρατον υπέρ της θυγατέρας του. § 1 : *Σώστρατος: Αρ.: την θυγατέραν Ξάνθην ενηγγήσεν Επαρχίδει και προίκα έδωκε χιλίας τριακοσίας δραχμάς.*

Αθηναίος πολίτης δεν γεννούσε περισσότερες κόρες ,από όσες μπορούσε να προικίσει, ενώ όσο υψηλότερη ήταν μια προίκα, τόσο ευκολότερο ήταν για τους γονείς να προσελκύσουν τον πολυπόθητο μνηστήρα.¹⁰⁶

Παρόμοια υποχρέωση με αυτή του πατέρα μιας νεαρής Αθηναίας διέθεταν και οι αδερφοί, σε περίπτωση που ο πατέρας τους πέθαινε και η αδερφή τους ήταν άγαμη, με μία όμως διαφορά. Η προίκα την οποία παραχωρούσε ο πατέρας της κοπέλας προερχόταν από τη δική του περιουσία, ενώ στην περίπτωση χορήγησης προίκας εκ μέρους των αδερφών η κατάσταση αλλάζει. Μετά το θάνατο του κοινού πατέρα, ο αδερφός καθίστατο αυτός μοναδικός κληρονόμος της πατρικής περιουσίας. Όταν, λοιπόν, ερχόταν η στιγμή να παντρευτεί η αδερφή του, το ποσό που της έδινε ως προίκα δεν αποτελούσε τίποτα άλλο παρά ένα τμήμα της κληρονομιάς του κοινού πατέρα, το οποίο αντιστοιχούσε προς το μερίδιο που θα είχε το δικαίωμα να πάρει η ίδια από την πατρική κληρονομιά, εάν επιτρεπόταν να συμμετέχουν και οι γυναίκες στη διανομή της. Ο αδερφός, κατά συνέπεια, δικαίως χαρακτηρίζεται από ορισμένους ως σφετεριστής του κληρονομικού μεριδίου της αδερφής τους, γι' αυτό και δικαίως, όπως έχει γίνει δεκτό από πολλούς, η υποχρέωσή τους αυτή για παροχή προίκας ήταν υποχρέωση νομική.¹⁰⁷

Στην περίπτωση που μία Αθηναία κόρη ήταν ορφανή και δεν είχε ούτε ενήλικους αδερφούς ούτε περιουσία δική της, το ρόλο του προικοδότη έπαιζε ο παππούς της από την πατρική γραμμή, ενώ στην περίπτωση των φτωχών ορφανών κοριτσιών, των οποίων η ταξική ονομασία ήταν *θήσσαι*, όφειλε να τις παντρεύεται ή να τις προικίζει ο οποιοσδήποτε πλησιέστερος συγγενής εξ αίματος.¹⁰⁸ Εάν της είχε καταλειφθεί από τον πατέρα της κάποια περιουσία, τότε δεν θα είχε καμία ανάγκη προικοδότησης από την πλευρά του παππού της, διότι στην περίπτωση αυτή θα κατατασσόταν λόγω της κληρονομιάς στο χώρο των *επικλήρων* και ως προίκα θα λογιζόταν ολόκληρη η πατρική κληρονομιά.

Εκτός από τα πρόσωπα που αναφέραμε ανωτέρω, σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται ως προικοδότες και άλλα πρόσωπα, όπως ο σύζυγος ή οι ενήλικες γιοι ως «κύριοι» της γυναίκας που παντρευόταν, σε περίπτωση χηρείας της. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, κρατούσε η συνήθεια να προικίζει ακόμη και η ίδια η πόλη ορισμένες γυναίκες που ήταν θυγατέρες διάσημων μελών της, αντλώντας από την περιουσία του δήμου. Ανάλογη ήταν η περίπτωση των θυγατέρων του Αριστείδη. *Πλούταρχος*: κεφ. 27 του «βίου Αριστείδου» : *Και τις θυγατέρες του, καθώς διηγούνται,*

¹⁰⁶ Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 63.

¹⁰⁷ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 122, 123. Προς Βοιωτόν (40) § 19: «...η μητέρα μου, έχοντας ένα τάλαντο ως προίκα, παντρεύτηκε από τους αδερφούς της, όπως ορίζουν οι νόμοι, τον πατέρα μας».

¹⁰⁸ Ο Θαρσαγόρας ο γιος του Μνησίβουλου «εμνήστευσε» την Πανθαλίδα τη θυγατέρα του Μνησίβουλου και την υποσχέθηκε ως σύζυγο προς τον Πύρρακον Θαρ. Και συγχρόνως του έδωσε ως προίκα ένα σπίτι που βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης και του οποίου γείτονας είναι ο Νικίας, ο γιος του Χαρίου, υπό τον όρο ότι ο προικοδότης Θαρσαγόρας θα εξακολουθήσει να παραμένει κύριος του σπιτιού καθ' όλο τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής του.

τις πάντρεψε δημόσια η πόλη και έδωσε στην κάθε μια τους τρεις χιλιάδες δραχμές ως προίκα και τις παρέδωσε το πρυτανείο στους γαμπρούς.¹⁰⁹

3. 1. 3. 2. Χρόνος σύστασης, έκταση και τρόπος καταβολής της «προίκας».

Η προίκα συνιστούσε το κεντρικό αντικείμενο της «εγγύης», του γαμήλιου συμβολαίου, ενώ τόσο η έκταση, όσο το είδος και ο τρόπος πληρωμής καθορίζονταν με την πράξη αυτή. Η σύσταση της προίκας (για τη χορήγηση της προίκας χρησιμοποιούνταν το ρήμα *επιδιδόναι*) ήταν μια άτυπα καταρτιζόμενη σύμβαση η οποία βέβαια αποδεικνυόταν, όπως όλες οι προικώες συμβάσεις, με όρκο και με το κύριο τότε αποδεικτικό μέσο: τους μάρτυρες –συνήθως οι ίδιοι που παρευρίσκονταν και στη σύναψη της εγγύης.¹¹⁰ Οι προικοδότες φρόντιζαν κατά την ώρα της υπόσχεσης παροχής προίκας να παρευρίσκονται συγγενείς και φίλοι, οι οποίοι θα ήταν σε θέση, αν παρουσιαζόταν ανάγκη να επιβεβαιώσουν ενώπιον του δικαστηρίου τη σύσταση της προίκας καθώς και το ακριβές περιεχόμενο αυτής. Παράλληλα, όπως υποστηρίζεται, μία προίκα μπορούσε να συσταθεί και κατά τη διάρκεια της έγγαμης συμβίωσης. Ο νομικά, ωστόσο, έγκυρος καθορισμός του ύψους της προίκας σε χρηματική αξία κρινόταν απαραίτητος ιδιαίτερα για την περίπτωση διάλυσης ενός γάμου ή θανάτου του ενός συντρόφου, οπότε η οικογένεια της γυναίκας θα ήθελε να εισπράξει δια της δικαστικής οδού την απόδοση της προίκας.¹¹¹

Το επόμενο ακριβώς στάδιο της υπόσχεσης για τη χορήγηση προίκας ήταν η «εντίμησή» της. Κάθε σχεδόν συνιστώμενη προίκα «ενετιμάτο», αποτιμούσαν δηλαδή σε δραχμές την αξία των πραγμάτων (κινητών και ακινήτων) που περιλαμβάνονταν σε αυτή, με σκοπό κυρίως τη διευκόλυνση της απόδοσης των κινητών κυρίως προικίων κατά το χρόνο της λύσης του γάμου. *Ισαίος*:Περί Πύρρου κλήρου (3) § 35:...*όταν τις δώσει εις μίαν μελλόνυμφον προικίον τι πράγμα, χωρίς να αποτιμηθή η αξία του εις χρήμα εάν συμβή η γυναίκα να εγκαταλείψη τον άντρα της ή ο σύζυγος να αποπέμψη τη γυναίκα του, ο δώσας το προικίον δεν έχει το δικαίωμα, σύμφωνα με τον νόμον, να εισπράξη την αξίαν του προικίον την οποίαν δεν καθώρισεν εις το συμβόλαιον.*¹¹²

¹⁰⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 125-127.

¹¹⁰ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 49. *Δημοσθένης*, 41 Προς Σπουδίαν υπέρ προικός, 6: «...*μάρτυρας παρέξομαι τους παραγενομένους στ' ηγγία μοι Πολύευκτος την θυγατέρ' επί τετταράκοντα μναις...*».

¹¹¹ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 56 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 128-132 και Sealey Raphael, ό. π., σελ. 26.

¹¹² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 132.

Η νομοθεσία του Σόλωνα όριζε πως η γυναίκα που παντρεύεται δεν παίρνει τίποτα άλλο μαζί της, παρά μόνο τρία φορέματα και μερικά οικιακά σκεύη. Στα χρόνια που ακολούθησαν, ο θεσμός της προίκας έμεινε στην Αθήνα γερά θεμελιωμένος και άτρανταχτος. Η προίκα αποτελούνταν από χρήματα, σπίτια ή οικοπέδα. Μάλιστα, ο νόμος όριζε και τα ποσά της προίκας: 5 μνας (500 δραχμές) για τους πεντακοσιομεδίμνους, 3 μνας (300 δραχμές) για τους ιππείς, 150 για τους ζευγίτες.¹¹³ Επειδή όμως δεν είχε προβλεφθεί η περίπτωση πληθωρισμού, όταν αργότερα το νόμισμα υποτιμήθηκε, το ύψος του πρώτου ποσού αυξήθηκε από 5 σε 10 μνας και αναλόγως και τα υπόλοιπα. Το ποσό της προίκας, το οποίο μπορούσε μια μέτρια οικογένεια να καταβάλλει στον υπονήφιο γαμπρό κυμαίνονταν συνήθως μεταξύ 20 και 50 μνων (δηλαδή 2.000 και 5.000 δραχμών, δεδομένου ότι κάθε μνα ισοδυναμούσε με 100 δραχμές), ποσά διόλου ευκαταφρόνητα, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας την εκτίμηση του Ραολί για την αξία της δραχμής την εποχή εκείνη, κατά την οποία μια μέση αθηναϊκή οικογένεια χρειαζόταν για την αντιμετώπιση των καθημερινών της αναγκών μισή περίπου δραχμή.¹¹⁴

Σημειωτέον ότι ο καθορισμός του ύψους της προίκας, την οποία παραχωρούσε ο πατέρας της κάθε νύφης δεν επαφιόταν στη διακριτική ευχέρεια του ιδίου, αλλά εξαρτιόταν τόσο από την περιουσία του προικοδότη πατέρα¹¹⁵, όσο και από τον αριθμό των υπολοίπων θυγατέρων, αλλά παράλληλα και από την κοινωνική θέση του προικολήπτη συζύγου. Δημοσθένης, Προς Βοιωτόν (40) § 25: *Εκτός απ' αυτά είναι γνωστό, ότι η μητέρα μου είχε παντρευτεί στην αρχή τον Κλεομέδοντα, του οποίου ο πατέρας Κλέων είναι γνωστός γιατί υπήρξε στρατηγός των προγόνων σας και συνέλαβε πολλούς αιχμαλώτους Λακεδαιμόνιους στην Πύλο. Απολάμβανε πάρα πολύ μεγάλη εκτίμηση στην πόλη μας έτσι που να μην άρμοζε να πάρει αυτήν άπροιχη.*¹¹⁶

Καταλήγουμε, κατά συνέπεια, στο συμπέρασμα, ότι ο θεσμός της προίκας ήταν για τον άντρα ένα πεδίο έκφρασης της προσωπικής του υπόληψης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ισαίος, «κανένας δεν δίνει προίκα των 20 μνων σε κάποιον άντρα με περιουσία», ενώ σε κάποιον άλλο λόγο του αναρωτιέται αν οι 10 μνες είναι προίκα που αρμόζει σε ένα ελεύθερο κορίτσι, το οποίο δίδεται σε γάμο με κάποιον άντρα με περιουσία 3 ταλάντων. Ήταν πληγή στην ηθική υπόληψη του κάθε

¹¹³ Καρζής Θ., ό. π., σελ. 184, 185. Οι πεντακοσιομεδίμνοι αποτελούσαν την πρώτη κοινωνικο-οικονομική τάξη της αρχαίας Αθήνας και ο χαρακτηρισμός τους ξεκινούσε από το γεγονός ότι συγκέντρωναν 500 και πλέον μετρικές μονάδες (μεδίμνους) στερεών και υγρών προϊόντων το χρόνο. Δεύτερη τάξη ήταν οι τριακοσιομεδίμνοι ή ιππείς, τρίτη οι διακοσιομεδίμνοι ή ζευγίται και τελευταία οι θήται, εκείνοι που δεν είχαν καμία περιουσία.

¹¹⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 128, 129.

¹¹⁵ Ο πατέρας του Δημοσθένη από μια συνολική κληρονομιά 14 τάλαντα κατέλιπε 2 τάλαντα(12.000 δραχμές) ως προίκα της θυγατέρας του(Δημοσθ. 27, 4 κε). Σε μία άλλη περίπτωση γίνεται λόγος για προίκα ενός ταλάντου (6.000 δραχμές) έναντι περιουσίας 30 ταλάντων (Δημοσθ. 30. 10 και 20) . Μοναδικά και ανήκουστα είναι τα 20 τάλαντα 120.000 δραχμές που δόθηκαν στον Αλκιβιάδη ως προίκα (Πλουτ. Αλκ. 8). Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 57.

¹¹⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 130.

Αθηναίου πολίτη η αδυναμία παροχής προίκας αν είχε τη δυνατότητα να την εξασφαλίσει με κάποιον τρόπο. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ένας θεός, κύριος τεσσάρων ανιψιών θεωρούσε καθήκον του να δει τις ανιψιές του να δίδονται σε γάμο προικισμένες, ενώ ακόμη και απλοί φίλοι παρείχαν προίκες σε θυγατέρες άπορων φίλων τους.¹¹⁷

3. 1. 3. 3. Σημασία της προίκας και δικαίωμα διαθέσεως αυτής.

Ολοφάνερα, ο θεσμός της προίκας αποσκοπούσε στην οικονομική εξασφάλιση της συζύγου και εγγυάτο τη διατροφή της, δεδομένου ότι οι θυγατέρες στα πλαίσια του αθηναϊκού κληρονομικού δικαίου αποκλείονταν από την κληρονομική διαδοχή αν υπήρχαν άρρενα τέκνα και κατιόντες τους. Αυτό που τους αναγνωριζόταν μόνο ήταν το δικαίωμά τους να παίρνουν προίκα (γι' αυτό και χαρακτηρίζονταν ως *επίπροικοι*). Η παραλαβή της προίκας απέκλειε τη γυναίκα από κάθε περαιτέρω συμμετοχή της σε όποια μελλοντική διανομή της πατρικής κληρονομιάς. Εκτός αυτού, εξασφάλιζε και για τα παιδιά που θα κληρονομούσαν την προίκα, επίσης ένα μέρος της οικογενειακής περιουσίας από την πλευρά της μητέρας τους.¹¹⁸

Όπως έχουμε αναφέρει και ανωτέρω, η χορήγηση προίκας αύξανε τις πιθανότητες σύναψης γάμων, ενώ παράλληλα συνιστούσε σημαντικό παράγοντα καθορισμού της κοινωνικής θέσης της νέας γυναίκας. Χαρακτηριστικό της σημασίας της, είναι το γεγονός ότι η πόλις της Αθήνας ήταν διατεθειμένη να ξοδέψει από το κοινό ταμείο χρήματα, προκειμένου να προικίσει άπορες ή και ορφανές κοπέλες, οι οποίες διαφορετικά θα είχαν παραμείνει ανύπαντρες στην πατρική τους οικογένεια. Ανάγεται, λοιπόν, ο θεσμός της προίκας και ο διακανονισμός της σε μέσο αποφασιστικό της οικογενειακής πολιτικής της πόλεως της Αθήνας, δεδομένου ότι αποσκοπούσε στη διατήρηση των «οίκων» μέσα από την αναδιανομή των οικονομικών αποθεμάτων των Αθηναίων αστών ανάμεσα στους διάφορους οίκους και τη συνεχή ανανέωση της οικονομικής δυναμικότητάς τους.¹¹⁹

Σε ποιόν ανήκε το δικαίωμα διαθέσεως της προίκας, είναι ένα θέμα για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές και διάφορες μεταξύ τους απόψεις, η κάθε μία από τις οποίες έχει και τη δική της βαρύτητα και επιχειρηματολογία. Εκείνο, ωστόσο για το οποίο είμαστε βέβαιοι, είναι ότι η προίκα δεν ήταν σίγουρα σχεδόν ποτέ κτήμα της γυναίκας¹²⁰, ούσα από νομικής άποψης

¹¹⁷ Lacey W. K., ό. π., σελ. 109.

¹¹⁸ Lacey W. K., ό. π., σελ. 109 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 57 και Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 63 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 92.

¹¹⁹ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 58 και Foxhall Lin, ό. π., σελ. 34.

¹²⁰ Έχει διατυπωθεί βέβαια και η αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία κυρία της προίκας κατά τη διάρκεια του γάμου ήταν η σύζυγος. «Κατά το ελληνικόν δίκαιον, έγραφε ο παλαιός Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Πετρόπουλος, η προίξ ανήκει κατά κυριότητα γυναίκα, του ανδρός κακτημένου, συνεστώτος του γάμου, την διαχείρισιν

ουσιαστικά ανίκανη να έχει, πόσο μάλλον να διαχειρίζεται και να διαθέτει κατά βούληση την προσωπική της περιουσία. Η προίκα μεταβιβαζόταν με το γάμο στην περιουσία του άντρα, ο οποίος ήταν πλέον μετά την «κυριεία» του πατέρα ο πλέον αρμόδιος να διαθέτει αυτή για όσο καιρό τουλάχιστον διαρκούσε ο γάμος, χωρίς ποτέ όμως να αποκτά την κυριότητα, δεδομένου ότι σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας, η προίκα έπρεπε να παραδοθεί σε άλλον «κύριο», σε εκείνον δηλαδή που θα φρόντιζε στο εξής τη γυναίκα και τα παιδιά της.¹²¹

Ωστόσο, δεν φαίνεται να απαγορευόταν η εκμετάλλευση ή εκποίηση της προίκας από την πλευρά του συζύγου. Η πώληση, όμως, των προικίων λάμβανε χώρα πάντα με τη συναίνεση του προικοδότη πατέρα και πρώην «κυρίου» της συζύγου, προκειμένου να αποφευχθεί η εξανέμιση της προικίας περιουσίας από την πλευρά του συζύγου, διότι σε μια τέτοια περίπτωση η γυναίκα θα επανερχόταν στον πατρικό της «οίκο» «μηδέν συνεπιφέρουσα», με αποτέλεσμα σε έναν δεύτερο γάμο ο πατέρας και «κύριός της» εκ νέου να αναγκαστεί να εξεύρει προς χάρη της νέα προίκα, γεγονός ιδιαίτερα βαρύ και δύσκολο για τον ίδιο.¹²²

3. 1. 4. Τύπος του γάμου.

Το τυπικό, κατά το οποίο τελούνταν οι γάμοι στην αρχαία Αθήνα, ρυθμιζόνταν από πανάρχαια και ενδοοικογενειακού χαρακτήρα έθιμα. Σύμφωνα με τα έθιμα αυτά, οι γάμοι συνάπτονταν κατά έναν από τους ακόλουθους τρόπους.

3. 1. 4. 1. Ο συνηθισμένος τύπος του γάμου.

Οι εορταστικές εκδηλώσεις της γαμήλιας τελετής άρχιζαν, όταν η νομική πλευρά της σύναψης του γάμου είχε ήδη ολοκληρωθεί με την πράξη της *εγγυήσεως*. Οι τριήμερες εορταστικές εκδηλώσεις της γαμήλιας τελετής, που ακολουθούσαν, ήταν τελικά η τελετουργική επισφράγιση και επικύρωση του νομικού τύπου. Μόνο με αυτές μπορούσαν να γίνουν δημόσιες και να αποκτήσουν έτσι κοινωνικό κύρος οι καινούργιες νομικές σχέσεις, οι οποίες ήταν συνάμα και κοινωνικές αλλαγές των προσώπων.¹²³

αυτής και την κάρπωσιν, περιέρχεται δε, λυθέντος του γάμου θανάτω, εις τα τέκνα, εφ' όσον υπάρχουνσι τοιαύτα». Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 134 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 115.

¹²¹ <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%...> Και Foxhall Lin, ό. π., σελ. 37.

¹²² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, ...», ό. π., σελ. 135.

¹²³ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 72.

Συνήθως, οι γάμοι στην αρχαία Αθήνα τελούνταν κατά το μήνα Γαμηλιώνα, ο οποίος αντιστοιχούσε προς τον Ιανουάριο του σύγχρονου ημερολογίου, και ο οποίος θεωρούνταν από τους αρχαίους ως μήνας ιδιαίτερος τυχερός για την έναρξη μιας καινούργιας ζωής για το υποψήφιο ζευγάρι. Κατά το χρόνο πριν τη σύναψη του γάμου, διοργανώνονταν διάφορες μικρές γαμήλιες τελετές, οι οποίες ορίζονταν ως «προτέλεια» εξαιτίας της τέλεσής τους πριν το γάμο, ο οποίος συνιστούσε την ολοκλήρωση, το τέλος.¹²⁴

Ειδικότερα, την παραμονή του γάμου ελάμβανε χώρα το λουτρό των νεονύμφων, που είχε κατά κύριο λόγο, εξαγνιστικό και θρησκευτικό χαρακτήρα.. Πιο συγκεκριμένα, τη νύφη την έλουζαν με νερό από το ποτάμι της Καλλιρρόης μέσα σε *λουτροφόρον υδρίαν*, ειδικού σχήματος με τρεις λαβές, την οποία έφερνε στο σπίτι της νύφης ένα αγόρι(ο λουτροφόρος), συγγενής του γαμπρού. Αυτή η ιεροτελεστιακή πράξη της *λουτροφορίας*, δηλαδή της μεταφοράς του νερού για το λουτρό της νύφης, έχει απεικονιστεί συχνά επάνω σε ειδικά αγγεία. Τα περισσότερα, ωστόσο, αντίγραφα δείχνουν τη *λουτροφορία* σαν μία εορταστική πομπή γυναικών, την οποία οδηγεί ένα αγόρι που παίζει αυλό. Το λουτρό των γυναικών δεν έχει απεικονιστεί ποτέ. Το να δείχνεται γυμνή στο λουτρό μία τίμια και μάλιστα άγαμη αστή κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. ήταν άσεμνο. Η γυμνότητα των γυναικών στις εικαστικές παραστάσεις εκείνης της εποχής ήταν πάντοτε γνώρισμα για τις εταίρες, όταν βέβαια δεν επρόκειτο για μυθικά όντα, όπως π.χ. για λουόμενες νύφες. Κατά την πρώτη αυτή ημέρα του γάμου (τα *απαύλια*) ο γαμπρός θα κοιμηθεί τελετουργικά με ένα αμφιθαλές κοριτσάκι, στον οίκο του μέλλοντος πεθερού του, και θα του δοθούν τα *απαύλια δώρα*.¹²⁵

Κατά την ημέρα του γάμου (επαύλια μέρα, που συνεπάγεται τον τελετουργικό ύπνο της νύφης με αμφιθαλές αγοράκι και την προσφορά των ομωνύμων δώρων από συγγενείς και φίλους), ο πατέρας της νύφης πρόσφερε στο σπίτι του το καθιερωμένο γαμήλιο γεύμα (τη γαμική θοίνη) στο οποίο έπαιρναν μέρος οι συγγενείς και οι φίλοι των οικογενειών του ζευγαριού. Το εορταστικό αυτό συμπόσιο αποτελούσε το προανάκρουσμα για το κεντρικό γεγονός της μετάβασης της νύφης από το σπίτι του πατέρα της στο σπίτι του συζύγου της, η οποία λάμβανε χώρα μετά το φαγητό. Κατά τη διάρκεια ή μετά το εορταστικό συμπόσιο, λάβαινε χώρα η εορταστική πράξη των *Ανακαλυπτηρίων*, δηλαδή της αποκάλυψης της νύφης. Με την ευκαιρία αυτή, η νύφη λάβαινε δώρα, τα οποία σύμφωνα με την ιεροτελεστία ονομάζονταν και αυτά «*αποκαλυπτήρια*».¹²⁶

¹²⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 83 και Καρζής Θ., ό. π., σελ. 186.

¹²⁵ Reinsberg Carola, ό.π., σελ. 73-78 και Blundell Sue, ό.π., σελ. 122 και <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%...> Και Perentidis Stavros, «Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec», 2002, Publications de l' Université Paul-Valéry Montpellier III.

¹²⁶ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 79-82. Μια πολύ αποσπασματική *λουτροφόρος*, που βρίσκεται στη Βοστώνη, φαίνεται να αναπαριστά αυτό το γεγονός. Η νύφη, από την οποία έχει διατηρηθεί μόνο το άνω μέρος του κεφαλιού, κάθεται αντίκρυ στο γαμπρό. Μια γυναίκα που στέκεται πίσω από το κάθισμα της νύφης, αναυριάζει προς τα πάνω το πέπλο

Το κεντρικό, ωστόσο, γεγονός ενός αθηναϊκού γάμου ήταν η πομπή πάνω σε ένα απλό άρμα από το σπίτι της νύφης στο σπίτι του γαμπρού. Μάλιστα, σε πολλούς δικανικούς λόγους αυτή η πομπή αναφέρεται ως απόδειξη της νομιμότητας του γάμου. Η πομπή παραδοσιακά γινόταν τη νύχτα, όπως αποδεικνύει η παρουσία μορφών με δαυλούς, για να φωτίζουν το δρόμο. Η οδήγηση της νύφης στο σπίτι του γαμπρού είναι το τμήμα του τυπικού της γαμήλιας τελετής, στο οποίο αρμόζει να αποδοθεί μέγιστη σημασία. Το ιδιαίτερο βάρος της βρίσκεται στη μετοίκηση της νύφης στο σπίτι του άντρα, δηλαδή στην τελετουργική μετακόμιση της *εκδόσεως*, ήτοι της μετάβασης από τη νομική εξουσία του πατέρα στην εξουσία του συζύγου, η οποία ήταν και η νομική ολοκλήρωση της σύναψης του γάμου.¹²⁷

3. 1. 4. 2. *Γάμος με επιδικασία.*

Δεύτερο τύπο γάμου συνιστούσε ο *γάμος δι' επιδικασίας*. Ελάμβανε χώρα συνήθως μπροστά στον Επώνυμο άρχοντα ή με μορφή δίκης εμπρός στο δικαστήριο της Ηλιαίας, όταν επρόκειτο για το γάμο γυναικών που τελούσαν υπό ειδικές συνθήκες, ήταν δηλαδή *επίκληρες*, μόνες δηλαδή κληρονόμοι οίκων, των οποίων ο πατέρας και αρχηγός τους είχε πεθάνει χωρίς να αφήσει στον κόσμο ως κληρονόμους γιους ή εγγονούς.¹²⁸

Ο γάμος, κατά συνέπεια, της επικλήρου με τον πλησιέστερο αγχιστέα της, δεν γινόταν, όπως στις υπόλοιπες περιπτώσεις «εκδόσεως» ατιδών, δηλαδή μέσω εγγύης, δεδομένου ότι δεν υπήρχε καν πατέρας ή αδερφός προκειμένου να εγγυηθεί τις γυναίκες αυτές. Την εγγύη που προσέδιδε το χαρακτήρα της νομιμότητας στους συνηθισμένους γάμους, την αντικαθιστούσε η *επιδικασία*, μια σχετική δηλαδή απόφαση του δικαστηρίου που εκδιδόταν κατά την εκούσια ή την αμφισβητούμενη δικαιοδοσία ανάλογα με το αν υπήρχαν ένας ή περισσότεροι διεκδικητές της επικλήρου, ή για να μιλήσουμε ρεαλιστικότερα, της περιουσίας που τη συνόδευε. Μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία της «επιδικασίας» η γυναίκα κληρονόμος καλούνταν *επίδικος*. *Δημοσθένης*, Κατά Στεφάνου Β' § 22: *ανεπίδικο μη εξείναι έχειν μήτε κλήρον μήτε επίκληρον. Ισαίος: ου δει τον επίδικον κρατείσθαι κλήρον (ή την επίκληρον) προ δίκης.*¹²⁹

της, το οποίο σκέπαζε ακόμη το πρόσωπό της, έτσι ώστε να μπορούν να τη βλέπουν ο γαμπρός και ο νεαρός συνοδός του, πιθανώς ο *παις αμφιθαλής*. Πάνω από τη νύφη φτερουγίζει ένας Έρωτας, για να τη στεφανώσει, ενώ από πίσω πλησιάζουν γυναίκες που κουβαλούν δώρα και Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ.54 και <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%...>

¹²⁷ Fantham Elaine, ό. π., σελ. 134-137 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 85.

¹²⁸ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 185.

¹²⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 226 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 10 και Lacey W. K., ό. π., σελ. 105.

Η διαδικασία διεκδίκησης και επιδίκασης της κληρονομιάς ονομαζόταν «*επιδικασία*». Η διαδικασία της *επιδικασίας* ξεκινούσε με την υποβολή μιας αίτησης(*λήξις*)¹³⁰ στον Επώνυμο άρχοντα, ο οποίος ήταν, ως γνωστό, επιφορτισμένος με τη γενική εποπτεία των αθηναϊκών οίκων, δεδομένου ότι φρόντιζε για τη μη ερήμωσή τους. Στη συνέχεια, η αίτηση αναγραφόταν πάνω σε έναν ειδικό πίνακα που ήταν τοποθετημένος σε χώρο ορατό από το κοινό και διαβαζόταν από τον κήρυκα κατά την πρώτη μετά την υποβολή της «κύρια εκκλησία». Αμέσως μετά, ο Επώνυμος άρχοντας καλούσε κάθε πολίτη, ο οποίος ήθελε να προσέλθει και να υποβάλει τις ενστάσεις του κατά του περιεχομένου της «λήξεως» που είχε υποβληθεί και ειδικότερα, να καθορίσει τις τυχόν αξιώσεις του τις σχετικές με την επίκληρο. Αν η αξίωση αμφισβητούνταν, χρησιμοποιούταν ο όρος «*διαδικασία*» αντί του όρου «*επιδικασία*». ¹³¹

Σε αντίθεση με μια κανονική δίκη, η οποία είχε δύο διαδίκους (ενάγων και εναγόμενος), η ιδιομορφία της «*διαδικασίας*» συνίστατο στο ότι μπορούσε να υπάρξει οποιοσδήποτε αριθμός διεκδικητών, που όλοι βρίσκονταν σε ισότιμη θέση. Εάν δεν παρουσιαζόταν κανείς συνυποψήφιος, η επίκληρος επιδικαζόταν από τον Επώνυμο άρχοντα στον μοναδικό αγχιστέα που την είχε ζητήσει. Αν εξαιρέσουμε αυτή τη διαφορά, επρόκειτο για μία κανονική ιδιωτική υπόθεση. Σημειωτέον, ότι ακόμη και μετά την εκ μέρους του άρχοντος επιδίκαση της κληρονομιάς σε κάποιον διεκδικητή, είχε και τότε τη δυνατότητα κάποιος νέος διεκδικητής να εμφανιστεί οποτεδήποτε κατά τη διάρκεια της ζωής του πρώτου κληρονόμου ή μέσα σε πέντε χρόνια το πολύ από το θάνατό του. Ο νέος διεκδικητής επέδιδε κλήση στον πρώτο κληρονόμο να παρουσιαστεί ενώπιον του άρχοντος, οπότε λάμβανε χώρα νέα «*διαδικασία*». ¹³²

¹³⁰ Με τον όρο «*λαγχάνειν λήξιν του κλήρου*» υποδήλωναν την υποβολή για το σκοπό αυτό της λήξης.

¹³¹ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 162 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 226 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 10 και Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 48.

¹³² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I,...», ό. π., σελ. 227 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 162.

Κεφάλαιο Β: Σχέσεις των συζύγων στο γάμο.

3. 2. Η μονογαμία και οι τρεις γυναίκες του Αθηναίου.

Στην αρχαία Ελλάδα συναντάμε για πρώτη φορά ως καθιερωμένο με γενική ισχύ τύπο οικογένειας τη μονογαμική, δηλαδή την οικογένεια με τη σημερινή της μορφή. Η οικογένεια αυτή διακρίνεται από τη σταθερότητα του γαμήλιου δεσμού, ο οποίος κατά κανόνα δεν λύεται με αμοιβαία συναίνεση αλλά με την απόφαση του άντρα. Είναι η πρώτη μορφή οικογένειας που δεν στηρίζεται σε φυσικούς αλλά σε καθαρά οικονομικούς όρους. Αποκλειστικός σκοπός της ήταν η παραγωγή γνήσιων κληρονόμων του άντρα, γι' αυτό και μόνο η μοιχεία της γυναίκας και όχι του άντρα μπορούσε να οδηγήσει στη διάλυση του γάμου. Ο γάμος δεν προϋποθέτει κανέναν συναισθηματικό δεσμό, καμία ερωτική σχέση, αλλά ήταν ένας θεσμός καθαρά οικονομικός.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι η μονογαμία δεν συνδέεται με κάποιου είδους ηθική, ενώ οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι δεν υπήρξε ή τουλάχιστον δεν έχει διασωθεί κάποιος νόμος που να επιβάλλει τον μονογαμικό αυτό τύπο της οικογένειας. Αντίθετα, οι προγαμιαίες σχέσεις δεν είχαν απαραίτητα ως κατάληξη το γάμο και η μονογαμία συνδέεται αποκλειστικά και μόνο με την απαίτηση για νόμιμους κληρονόμους.¹³³

Χαρακτηριστικότερη είναι και η σχετική ομολογία του Δημοσθένη στο «Κατὰ Νεαίρας» λόγο του, στον οποίο αναφέρει ότι κάθε Αθηναίος μπορούσε να έχει κατά ένα τρόπο τρεις γυναίκες: τη σύζυγό του (*δάμορ*) για να αποκτά μαζί της νόμιμους γιους, την παλλακίδα (*παλλακή*) για την καθημερινή περιποίηση του σώματος, να έχει με άλλα λόγια μαζί της σταθερές σεξουαλικές σχέσεις και τέλος μια *εταίρα* για πνευματική και σωματική απόλαυση (*ήδονής ένεκα*). «τὰς μὲν εταίρας ήδονής ένεκ έχομεν, τὰς δὲ παλλακάς τῆς καθ' ήμέρας θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ

¹³³ <http://socialpsychology.wordpress.com/2007/11/07/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE...> και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 15.

γυναίκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν» (Δημοσθ. Κατὰ Νεαίρ. 122).¹³⁴

Ἡ τριχοτόμηση αὐτὴ τῆς προσφοράς τῶν γυναικῶν στις σχέσεις τους με τους ἄντρες ἦταν ἡ αἰτία για τὴ γένεση πολλῶν προβλημάτων, σχετικὰ κυρίως με τὴν ἀνάγκη καθορισμοῦ τῶν ορίων τοῦ ρόλου τῆς παλλακίδας. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτό, ἦταν πολλοὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, στηριζόμενοι σε αὐτὴν τὴν τριχοτόμηση, διατύπωναν ἰσχυρισμούς σχετικὰ με τὴν ἀναγνώριση τῆς διγαμίας ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ δίκαιο. Στους ἰσχυρισμούς αὐτοὺς ἐρχεται νὰ προστεθεῖ καὶ μίᾳ φράση τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου, κατὰ τὸν ὁποῖο «οἱ Ἀθηναῖοι λόγῳ (κάποτε) ἐλλείψεως ἀνδρῶν στὴν πόλιν καὶ γιὰ νὰ αὐξήσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐξέδωσαν νόμο σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἕνας ἄντρας μπορούσε νὰ παντρευτεῖ μίᾳ μεν γυναίκα Ἀτθίδα, ἀλλὰ ἐδικαιούτο νὰ ἀποκτήσει νόμιμα παιδιά καὶ ἀπὸ ἄλλη». Ὡστόσο, ὀρθότερος φαίνεται ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμία τέτοια νομοθετικὴ ρύθμιση, ἀπλᾶ οἱ Ἀθηναῖοι με τὸν τρόπο αὐτὸ ἀναγνώριζαν στα παιδιά που γεννιούνταν ἐκτὸς γάμου ἕνα κάποιο status.¹³⁵

3. 2. 1. Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας ὡς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας.

Ὁ καταπιεστικὸς αὐτὸς τρόπος ζωῆς τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων γυναικῶν, ὅπως τὸν ἀναλύσαμε ἀνωτέρω, δὲν τελείωνε ὠστόσο με τὴ σύναψη ἐνὸς γάμου. Καὶ τὸ βίῳ τῶν παντρεμένων γυναικῶν δὲν θὰ τὸν χαρακτηρίζαμε περισσότερο ποιοτικὸ καὶ ἐνδιαφέροντα, ἀν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη μας ὅτι καὶ ἡ ζωὴ τῆς Ἀθηναίας συζύγου περνούσε ἀποκλειστικὰ στὸ σπίτι, ἐνῶ μοναδικὸς προορισμὸς τῆς ἦταν νὰ εἶναι ὑπήκοος τοῦ συζύγου τῆς. Τα κύρια καθήκοντα μίας Ἀθηναίας συζύγου, ὅπως ἀναλυτικὰ παραθέτει καὶ ὁ Ξενοφὼν στὸ ἔργο τοῦ *Οἰκονομικός*, ἦταν ἡ γέννηση καὶ ἡ ἀνατροφή ἀπογόνων, καθήκον ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνο ἀν ἀναλογιστοῦμε τὸν τρόπο καὶ τὶς μεθόδους τοκετοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνῃ. Ἦταν, πραγματικὰ, πολλῆς οἱ γυναῖκες ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες δὲν τὰ κατάφεραν νὰ ἐπιζήσουν ἀπὸ δύσκολους τοκετούς, ἐνῶ ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες που κατόρθωσαν νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ γεννήσουν πολλὰ παιδιά, δεδομένης καὶ τῆς παιδικῆς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θνησιμότητας, δὲν κατόρθωναν νὰ ζήσουν πάνω ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν τριάντα πέντε ἐτῶν. Οἱ μητέρες, ὠστόσο, ἦταν ἐπιφορτισμένες καὶ με τὸ καθήκον τῆς σωστῆς ἀνατροφῆς ἰδιαιτέρως τῶν κοριτσιῶν, στα ὁποῖα ὀφείλαν νὰ μεταδώσουν τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ικανότητες ἐκεῖνες τὶς ἀρμόζουσες σε μίᾳ μελλοντικῇ Ἀθηναίᾳ σύζυγο καὶ μητέρα Ἀθηναίων πολιτῶν.¹³⁶

¹³⁴ <http://www.apologitis.com/gr/ancient/a-ginaika.htm> καὶ Cantarella Eva, «Οἱ γυναῖκες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», ὁ. π., σελ. 94, 95.

¹³⁵ Cantarella Eva, «Οἱ γυναῖκες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», ὁ. π., σελ. 95, 96 καὶ Harrison A. R. W., ὁ. π., σελ. 16, 17 καὶ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ὁ. π., σελ. 49.

¹³⁶ Massey Michael, ὁ. π., σελ. 5, 6.

Παράλληλα ο γάμος χρησίμευε και για την απόκτηση μιας αξιόπιστης διαχειρίστριας του νοικοκυριού. Η εργασία, λοιπόν, για τη συντήρηση του νοικοκυριού έπρεπε κατά τον Ξενοφώντα, να κατανέμεται και αυτό, λόγω της διαφορετικής φυσικής και ψυχικής ιδιοσυστασίας της γυναίκας και του άντρα. Τα καθήκοντα, λοιπόν, μέσα στο σπίτι έπρεπε να ανήκουν στη γυναίκα, ενώ εκείνα έξω στην ύπαιθρο ανήκαν στην αρμοδιότητα του άντρα.¹³⁷

Περιγράφοντας ο ρήτορας τη ζωή που αρμόζει σε μία τίμια Αθηναία σύζυγο, αναφέρει χαρακτηριστικά: *Για τη γυναίκα είναι περισσότερο πρόπον να μένει στο σπίτι, παρά να τριγυρνάει έξω* (Ξεν. Οικ. 7, 30), ενώ ο Μένανδρος σημειώνει : *Μια τίμια γυναίκα πρέπει να μένει στο σπίτι της. Ο δρόμος είναι για τη γυναίκα που δεν αξίζει τίποτα.* Ο συνήθης τόπος διαμονής μάλιστα ήταν ο ‘γυναικωνίτης’, ένας κλειδωμένος χώρος συνήθως στο επάνω πάτωμα του σπιτιού, στον οποίο δεν είχε κανένας δικαίωμα εισόδου, εκτός από συγγενείς και υπηρέτες και στον οποίο περνούσε ολόκληρη την ημέρα μόνη της καθόσον ο σύζυγός της απουσίαζε τις περισσότερες φορές είτε στην αγορά, είτε στα δικαστήρια και στις λαϊκές συνελεύσεις είτε το βράδυ στα συμπόσια.¹³⁸ Ακόμη και στην περίπτωση που μια γυναίκα αποφάσιζε να πάει στην πηγή ή στην αγορά ή σε κάποια φίλη της, η συνοδεία της δούλης θεωρούνταν απαραίτητη. Αποκλειστικά και μόνο με τον άντρα της είχε τη δυνατότητα να επισκεφτεί ξένα σπίτια και αυτό μόνο εφόσον επρόκειτο για οικογενειακή γιορτή, ενώ αμφισβητείται το εάν μπορούσαν να συνοδεύουν τους άντρες τους στο θέατρο.¹³⁹ Με τον τρόπο αυτό θεωρούσαν ότι μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της απιστίας από μέρους της, και κατά συνέπεια η πιθανότητα να γεννηθούν νόθα παιδιά, τα οποία ωστόσο θα θεωρούνταν γνήσια τέκνα του συζύγου.¹⁴⁰

¹³⁷ Ο Αριστοφάνης (*Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 797) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όλες οι γυναίκες έπρεπε να κρατιούνται μακριά από τα παράθυρα, στο εσωτερικό του σπιτιού, για να μην τύχει και τις δει κανένας περαστικός. Η προκατάληψη για το δρόμο ήταν τόση, ώστε όταν γύρισαν στην Αθήνα τα απομεινάρια του αθηναϊκού στρατού από τη φοβερή καταστροφή της Χαιρώνειας (338 π. Χ.), οι γυναίκες μόλις που τόλμησαν να βγουν στις αυλόπορτες και να ρωτήσουν για την τύχη των αγαπημένων τους προσώπων, ακόμη και αυτό θεωρήθηκε άπρεπο και για εκείνες και για την πόλη τους. Καρζής Θ, ό. π., σελ. 174 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 49.

¹³⁸ Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τον Οικονομικό του Ξενοφώντα, όπου ο Σωκράτης ρωτά τον Κριτόβουλο αν εν τέλει υπάρχει και κανένας γνωστός του που όταν συζητάει μαζί του να του αφιερώνει λιγότερο χρόνο από όσο χρόνο αφιερώνει σε συζητήσεις με τη σύζυγό του. Και ο Κριτόβουλος, ο οποίος δεν χαρακτηρίζεται και ως η καλύτερη περίπτωση συζύγου, αναγκάζεται να παραδεχτεί πως έχει πράγματι κάποιους γνωστούς με τους οποίους συζητάει περισσότερο από όσο με τη γυναίκα του. Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 12 και Lacey W. K, ό. π., σελ. 168, 169.

¹³⁹ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 11.

¹⁴⁰ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 478-501 όπου ο ποιητής αφηγείται την εφευρετικότητα των αθηναίων γυναικών και τα απίθανα τεχνάσματα που μηχανεύονταν για να απατούν τους συζύγους, ακόμη και σε σπίτια που διέθεταν γυναικωνίτη. Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 23.

Η απομόνωση την οποία βίωναν οι γυναίκες έφτανε μάλιστα στο σημείο ώστε ακόμα και η απλή αναφορά του ονόματός τους να θεωρείται απρεπής. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στους διασωθέντες δικανικούς λόγους ουδέποτε έχει γίνει αναφορά σε τίμιες πολίτισσες, παρά μόνο σε πόρνες και σκλάβες και αυτό με πρόθεση δυσφήμισης. Όπως σημειώνει και ο Ευριπίδης : *Γιατί για μια γυναίκα η σιωπή και η φρονιμάδα είναι το καλύτερο, έτσι ώστε έξω να μη γίνεται καθόλου λόγος για αυτή.*¹⁴¹

Αποκλεισμένη, κατά συνέπεια, μέσα στο σπίτι μια τίμια Αθηναία εκτός από την ανατροφή των παιδιών της, η οποία ανήκε στην πρώτη θέση των κύριων καθηκόντων της, όφειλε να ασχολείται με το μαγείρεμα, την επεξεργασία των μαλλιών, την παρασκευή των υφασμάτων και την κατασκευή της ενδυμασίας (*Οικ.* 7, 21). Επιπλέον, μια νοικοκυρά είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση των προμηθειών και για τη σύμμετρη παράδοσή τους για κατανάλωση, έχει καθήκον να επιβλέπει τις εργασίες των σκλάβων στο σπίτι, να διευθύνει τους υπηρέτες, να φροντίζει για την ενδυμασία τους και την υγεία τους (*Οικ.* 7, 35-37). Χαρακτηριστικός είναι ο προσδιορισμός τον οποίο αποδίδει ο Ευριπίδης στη γυναίκα εκείνης της εποχής ως «οικούρημα», κάτι δηλαδή τελείως ουδέτερο, που χρησίμευε για την παραγωγή παιδιών και την επιστασία των δούλων.¹⁴²

Συνακόλουθα, ο Alfred Zimmern φωτογραφίζει τις τυπικές συζύγους της Αθήνας στα χρόνια του Περικλή, ως δυστυχή κατώτερα όντα, αποκλεισμένα από όλες τις δραστηριότητες της δημόσιας ζωής στην πιο δημιουργική μάλιστα εποχή που πέρασε η Ελλάδα. Πέρα από την ύπαρξη γυναικωνιτών, θυμίζουμε τη διάταξη η οποία περιόριζε τη δικαιοπρακτική τους ικανότητα μέχρι “μεδίμνου κριθής”, την απουσία τους από τους χώρους των δικαστηρίων αλλά και από το σύνολο των εκδηλώσεων της πόλης, στις οποίες δικαίωμα συμμετοχής είχαν αποκλειστικά και μόνο οι άντρες, δικαίωμα που εξασφαλιζόταν από την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η Αθηναία δεν καταγραφόταν στους καταλόγους ούτε των δήμων ούτε των φρατριών. Η μοναδική ίσως περίπτωση που η Αθηναία διατηρούσε το δικαίωμα παράστασης ενώπιον δικαστηρίου, αυτοπροσώπως και όχι με αντιπρόσωπο που αποτελούσε τον κανόνα, ήταν προκειμένου να κάνει χρήση του δικαιώματος της «απόλειψης» - μπορούσε δηλαδή να διαλύσει το γάμο της αν είχε βάσιμους λόγους να μην επιθυμεί πλέον τη διατήρησή του - , καθώς και να

¹⁴¹ Gomme A. W., «The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries», *Classical Philology*, 20, 1925, . pp. 1-25, σελ. 4 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 60 και Richter D. G., «The position of women in Classical Athens», *Classical Journal*, 67, 1971, pp. 1-8, σελ.4. «... η σιωπή είναι η μέγιστη αρετή μιας γυναίκας...».

¹⁴² Reinsberg Carola, ό.π., σελ. 50 και Richter D. G., ό.π., σελ. 6 και <http://socialpsychology.wordpress.com/2007/11/07/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE...>

εγκαλέσει όσους την έβλαπταν, αναγκάζοντάς τους με τον τρόπο αυτό να εμφανιστούν στο δικαστήριο.¹⁴³

3. 2. 1. 1. Η συμμετοχή των γυναικών στη θρησκευτική ζωή της πόλης.

Παρά τις όποιες προσπάθειες ελέγχου της δημόσιας δραστηριότητας και της υπόληψης των γυναικών στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, αυτές εμφανίζονταν σε κοινή θέα νομίμως όταν συμμετείχαν σε τελετές και άλλες θρησκευτικές εκδηλώσεις. Με τη συμμετοχή τους στις τελετές της πόλης και το ρόλο τους ως ιερειών είχαν τη μοναδική ίσως ευκαιρία να αισθανθούν και εκείνες άξια και χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, συνεισφέροντας με το δικό τους τρόπο στην ευημερία της πόλης. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στις θρησκευτικές εορτές είχαν δικαίωμα συμμετοχής οι γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων, Αθηναίες και αλλοδαπές, αν και ορισμένες λατρευτικές εκδηλώσεις απευθύνονταν σε ένα μάλλον περιορισμένο κύκλο, όπως είναι οι παντρεμένες γυναίκες, πιθανώς και οι παλλακίδες, στα Θεσμοφόρια. Μέσα από αυτά τα θρησκευτικά δρώμενα προσπαθούσαν να διευκολύνουν το πέρασμα μιας κοπέλας στο γάμο και τη μητρότητα, να εξάρουν τις επιδόσεις της ως υφάντρας καθώς και ενισχύσουν τις αναπαραγωγικές της δυνάμεις, ώστε να προωθηθεί η γονιμότητα όλης της κοινωνίας.¹⁴⁴

Η ένταξη, λοιπόν, της γυναίκας στην επίσημη θρησκευτική ζωή δεν της έδινε μόνο τη δυνατότητα να βγει από το σπίτι όπου ήταν κλεισμένη και να επικοινωνήσει με τον κόσμο, αλλά παράλληλα της παρείχε ευκαιρίες κοινωνικής προβολής και ανόδου. Χαρακτηριστικά ο ρήτορας Ισαίος χρησιμοποιεί σε λόγο του ενώπιον του δικαστηρίου τον όρο «άρχειν» προκειμένου να δηλώσει την εξουσία των γυναικών που ορίζονταν ως «πρόεδροι της γιορτής» και «ηγέτιδες της ιεροπραξίας» στα Θεσμοφόρια.¹⁴⁵

¹⁴³ Richter D. G., ό. π., σελ. 2 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας», Εκδόσεις Παπαδήμα 1994, σελ. 18 και Cohen David, «Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens», *Greece & Rome, 2nd Ser., Vol.36, No. 1. (Apr., 1989), pp.3-15, σελ. 6* και Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 13.

¹⁴⁴ Fantham Elaine, Helene Peet Foley, Natalie Boymel Kampen, Sarah B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, « Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο», Μετάφραση: Κωνσταντίνος Μπούρας, Επιμέλεια: Ελένη Γκαστή, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 116 και Massey Michael, ό. π., σελ. 10.

¹⁴⁵ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 14 και Fantham Elaine, ό. π., σελ. 121. Τα Θεσμοφόρια ήταν μια τελετουργία γονιμότητας προς τιμήν της Δήμητρας, μία εορτή που παρωδεί ο Αριστοφάνης στις *Θεσμοφοριάζουσες*. Οι παντρεμένες γυναίκες οργάνωναν τη δική τους γιορτή και περνούσαν τρεις μέρες στο ιερό της Δήμητρας που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου κοντά στην Πνύκα. Όλες οι δημόσιες δραστηριότητες στην αγορά αναστέλλονταν για να εκτυλιχθεί ανενόχλητα το δρώμενο.

3. 2. 1. 2. Η δουλειά των γυναικών έξω από το σπίτι.

Ο πλήρης αποκλεισμός των γυναικών από την ενεργό ζωή ήταν δυνατός μόνο στις οικογένειες εκείνες που είχαν κάποια οικονομική άνεση. Στις περισσότερες αγροτικές περιοχές της Αττικής, οι γυναίκες εργάζονταν έξω από το σπίτι αναλαμβάνοντας τις αγροτικές εργασίες στα κτήματα της οικογένειας. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του 1300a αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στις δημοκρατίες είναι αδύνατο να συγκρατήσεις μια φτώχη να βγει έξω από το σπίτι όταν αυτή το επιθυμεί.¹⁴⁶

Πράγματι, είναι αρκετά τα διασωθέντα έργα, στα οποία μια πλειάδα αρχαίων αττικών ρητόρων και κωμωδιογράφων αναφέρεται σε περιόδους όπου η Αθηναία αναγκαζόταν να εργάζεται κανονικά και μάλιστα έξω από το σπίτι. Ο Δημοσθένης (57.45) σημειώνει ότι οι γυναίκες των πολιτών ήταν υποχρεωμένες να γίνονται τροφοί, εργάτριες στην επεξεργασία μαλλιού ή συλλέκτριες καρπών, «από τις κακοτυχίες που είχαν πλήξει εκείνο τον καιρό την πόλη». Στον ίδιο λόγο αναφέρεται ότι η μητέρα του Ευξίθεου αναγκάστηκε να υπηρετήσει ως τροφός και να πουλάει κορδέλες εξαιτίας της φτώχειας της (57. 31-34). Παράλληλα, ο Αριστοφάνης περιγράφει στις *Σφήκες* μια γυναίκα να πουλάει ψωμί, ενώ στις *Θεσμοφοριάζουσες* μία πωλήτρια στεφάνων παραπονείται ότι ο ποιητής Ευριπίδης με τις επιθέσεις του εναντίον της παραδοσιακής θρησκείας της καταστρέφει την επιχείρηση και οι δουλειές δεν πάνε καλά (στ. 443-458). Στη *Λυσιστράτη* οι μεγαλύτερες σε ηλικία παντρεμένες συναγωνίστριες της ηρωίδας χαρακτηρίζονται σε ένα σημείο ως μικροπωλήτριες (στ. 447-448).¹⁴⁷

Τελικά, όπως φαίνεται, ήταν πολλές οι γυναίκες, οι οποίες ασχολούνταν με το εμπόριο και τις επιχειρήσεις. Κάποιες από αυτές προέρχονταν από την κατηγορία των μετοίκων, ενώ άλλες ήταν σύζυγοι αθηναίων πολιτών. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός, ότι διαχειρίζονταν χρηματικά ποσά σαφώς υψηλότερα από την αξία ενός μεδίμνου κριθαριού που τους επέτρεπε ο νόμος. Έτσι, το δικαίωμα των γυναικών να έχουν περιουσία και να τη διαχειρίζονται οι ίδιες δεν άργησε να γίνει, σιωπηρά βέβαια, αποδεκτό από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, όπως διαφαίνεται και από τις διατάξεις της αθηναϊκής νομοθεσίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση της Πλαγγόνας, η οποία διέθετε μία διόλου ευκαταφρόνητη περιουσία, αλλά και μιας άλλης γυναίκας,

¹⁴⁶ Fantham Elaine, ό. π., σελ. 145, 146. Μια μεγάλη ομάδα μελανόμορφων αγγείων παρουσιάζει γυναίκες να κουβαλούν νερό από μια δημόσια κρήνη, να μαζεύουν φρούτα από έναν κήπο, να σκαφαλώνουν σε δέντρα. Massey Michael, ό. π., σελ. 8.

¹⁴⁷ Fantham Elaine, ό. π., σελ. 148 και Brock Roger, «The Labour of Women in Classical Athens», *The Classical Quarterly, New Series, Vol. 44, No. 2. (1994), pp. 336-346, σελ. 336, 337* και Lacey W. K., «The family in classical Greece, Aspects of Greek and Roman life», General Editor: H. H. Scullard, σελ. 171.

η οποία, όπως λέγεται, άφησε το ποσό των τριών μων σε κάποιο Αντιφάνη προκειμένου να εξασφαλίσει την κηδεία της.¹⁴⁸

3. 2. 2. Ο ρόλος της γυναίκας ως «ερωμένης» κατά τη διάρκεια του γάμου. Η συζυγική ερωτική ζωή.

Ο εγκλεισμός των Αθηναίων γυναικών στο σπίτι και η απομόνωσή τους από τον έξω κόσμο είχε να κάνει με την κυριαρχούσα την εποχή εκείνη στον αρχαίο κόσμο αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι φιλήδονες και κατά συνέπεια ήταν πρόδηλη η ανάγκη προστασίας της τιμής και της υπόληψής τους, δεδομένου ότι οι ίδιες θεωρούνταν ολοκληρωτικά ανίκανες να επιφέρουν οποιαδήποτε αντίσταση, ιδιαίτερα στον έρωτα, ο οποίος εθεωρείτο κατά την κλασική εποχή ως ένα είδος αρρώστιας, μια παραφορά, η οποία θόλωνε πνεύμα και αισθήσεις και την οποία έπρεπε να μετριάζουν, όπως και τις άλλες αισθήσεις. Χαρακτηριστική είναι η μυθική ιστορία της μεταμόρφωσης του Τειρεσία, ο οποίος πότε πότε έπαιρνε τη μορφή γυναίκας και ήταν έτσι σε θέση να συγκρίνει τη σεξουαλική αίσθηση των δύο φύλων. Ισχυριζόταν, λοιπόν, πως η γυναίκα έχει δέκα φορές εντονότερη ηδονή κατά την ερωτική πράξη σε σχέση με τον άντρα.¹⁴⁹

Εν τούτοις, παρά την επικρατούσα την εποχή εκείνη αντίληψη, όπως αποδεικνύεται, ο ρόλος της ερωμένης δεν ανήκε στην περιοχή λειτουργίας της συζύγου, η οποία αντιμετωπιζόταν ως μία καθαρά παιδοποιητική μηχανή, χωρίς κανένα δικαίωμα ούτε στη συζυγική ερωτική ζωή, η οποία σαφώς έληγε με την δημιουργία απογόνων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Σωκράτης, απευθυνόμενος σ' ένα γιο του στα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντος (Ξεν. Απομν. 2, 2, 4) : «Ασφαλώς δεν παραδέχεσαι ότι οι άνθρωποι γεννούν παιδιά χάριν της ερωτικής ηδονής, αφού οι δρόμοι και τα πορνεία πρόσφεραν αρκετές δυνατότητες, για την ικανοποίηση της ηδονής».

Ο γάμος, δηλαδή, δεν ήταν, τουλάχιστον για τον άντρα, σεξουαλικό μονοπώλιο όπως στο χριστιανικό κώδικα ηθικής, δεδομένου ότι δεν υφίστατο κανένας κοινωνικός κανόνας που να υπαγορεύει σεξουαλική αποκλειστικότητα διαρκούντος του γάμου, κάτι βέβαια το οποίο δεν ίσχυε σαφώς για τη γυναίκα, στην οποία το ίδιο το πολιτικό σύστημα και το απορρέον από αυτό συζυγικό δίκαιο της απαγόρευε την οποιαδήποτε εξωσυζυγική επικοινωνία με σκοπό τη γέννηση νόμιμων κληρονόμων με εγγυημένη την πατρότητα του συζύγου. Και ενώ, λοιπόν, οι άντρες διέθεταν την απόλυτη ελευθερία αυτοκαθορισμού της ερωτικής τους ζωής, οι γυναίκες ήταν αναγκασμένες να εξαρτώνται από την εύνοια και την ετοιμότητα του συζύγου. Η καταπίεση, κατά συνέπεια, της

¹⁴⁸ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 24, 25.

¹⁴⁹ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 61. Στα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντος (2, 1, 1-7. 6, 1-5) επιβάλλεται ως επιτακτική η κυριαρχία των ορμών, ακόμη και της ερωτικής ορμής, ως υποχρέωση για ανθρώπους με αξιώματα και υπευθυνότητα.

γυναικείας σεξουαλικότητας μέσα στο γάμο οδηγούσε στο να ζητείται η σεξουαλικά μετρημένη σύζυγος, γεγονός ιδιαίτερος ταπεινωτικό για την ίδια, ενώ έφταναν μάλιστα στο σημείο, άγνωστο για ποιο λόγο, να την εγκωμιάζουν για τη σεξουαλική της αυτή εγκράτεια ακόμη και οι επιτύμβιες στήλες!!!¹⁵⁰

Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας και τις ιδιαίτερες σκληρές ρυθμίσεις του νομοθέτη σε περίπτωση μοιχείας της συζύγου, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία εντελώς εγωκεντρική και ανδροκρατική προσέγγιση του θέματος, δεδομένου ότι από τη μια η πίστη της γυναίκας στο σύζυγό της θεωρούνταν ύψιστο καθήκον, ενώ παράλληλα, όπως μας καταδεικνύεται από πολλές πηγές, η ικανοποίηση του στόχου της εγκυμοσύνης και η γέννηση πολλών τέκνων οδηγούσαν τη γυναίκα, νεαρή τις περισσότερες φορές, αν αναλογιστούμε και τις ηλικίες σύναψης των γάμων, σε σεξουαλικό αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό, λοιπόν, δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν οι αρκετές περιπτώσεις αντρών, οι οποίοι συνελάμβαναν τις συζύγους τους επ' αυτοφώρω με τους εραστές τους, όπως αναλυτικά θα παραθέσουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, καθώς επίσης και η συχνή, όπως αποδεικνύεται από πολυάριθμες αναπαραστάσεις σε αγγεία, χρήση από αυτές ενός τεχνητού «φαλλού», του «ολίσβου». Χαρακτηριστικό είναι το αντίστοιχο χωρίο στη «Λυσιστράτη» του Αριστοφάνη, όπου οι γυναίκες θέλοντας να εξαναγκάσουν τους άντρες σε ειρήνη, άρχιζαν τους υπαινιγμούς για τη δυνατότητα χρησιμοποίησης του δερμάτινου αυτού υποκατάστατου.¹⁵¹

3. 2. 3. Η παλλακεία.

Παρά το γεγονός ότι η μονογαμία στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο ήταν ο κανόνας και κατά συνέπεια ένας άντρας δεν μπορούσε να είναι νόμιμα παντρεμένος με περισσότερες από μία γυναίκες, δεν υπήρχε, ωστόσο, καμία νομοθετική απαγόρευση επιπρόσθετα με τη σύζυγό του να έχει και μία παλλακίδα (παλλακή). Ως «παλλακίδα» ορίζεται η γυναίκα εκείνη, η οποία είχε τη δυνατότητα να διαμένει στο σπίτι ενός άντρα και να διατηρεί σεξουαλικές σχέσεις μαζί του, χωρίς ωστόσο να είναι επίσημα παντρεμένη μαζί του. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διακρίνουμε την «παλλακίδα» από την «εταίρα», η οποία διαδραματίζει το δικό της ρόλο στη ζωή ενός Αθηναίου και για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο, καθώς επίσης και από την «πόρνη», η οποία συνήθιζε να προσφέρει τις σεξουαλικές της υπηρεσίες με χρηματικό αντάλλαγμα. Το κριτήριο διάκρισης της παλλακίδας από την πόρνη στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο έγκειται επίσης και στη διάρκεια της σχέσης των δύο ετερόφυλων προσώπων, δεδομένου ότι η πορνεία συνιστούσε μία ένωση τελείως παροδική.¹⁵²

¹⁵⁰ Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 86 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 108.

¹⁵¹ Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 87, 88 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 62.

¹⁵² MacDowell D. M., ό. π., σελ. 141 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 91.

Η παλλακεία έμοιαζε πολύ με το γάμο, μόνο που δεν υπήρχε «εγγύη», καθώς επίσης και η *affectio maritalis*, η επιθυμία δύο προσώπων να ζουν ως σύζυγοι. Η παλλακεία υπέκειτο σε ρύθμιση νομοθετική, αν και υπάρχουν και οι αντίθετες απόψεις, η οποία υποχρέωνε την παλλακίδα να είναι πιστή σαν να ήταν σύζυγος αυτού που τη συντηρούσε, ενώ παράλληλα αναγνώριζε στα παιδιά που γεννιούνταν από εκείνη, κάποια κληρονομικά δικαιώματα, αν και πιο περιορισμένα από εκείνα των απολύτως νομίμων τέκνων. Ένας νόμος μάλιστα που αποδίδεται στον Δράκοντα προβλέπει τη δυνατότητα του συζύγου να σκοτώσει το διαφθορέα της παλλακίδας, την οποία είχε επιλέξει προκειμένου να αποκτήσει ελεύθερα παιδιά, επειδή η γυναίκα του ήταν στείρα ή δεν μπορούσε πλέον να τεκνοποιήσει, ως να επρόκειτο για τη νόμιμη σύζυγό του.¹⁵³

Παρά την έλλειψη, ωστόσο, νομικού τύπου για το θεσμό της παλλακείας, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι αποτελούσε μια πραγματική κατάσταση στην πόλη της Αθήνας, ένα φαινόμενο απόλυτα συνηθισμένο και κοινωνικά αποδεκτό. Το αττικό δίκαιο μάλιστα διέκρινε τις «παλλακίδες» σε εκείνες, τις οποίες συντηρούσαν «με σκοπό να γεννήσουν ελεύθερα παιδιά» από τις άλλες παλλακίδες. Και αυτό, διότι ως παλλακίδες μπορούσαν να είναι τόσο γυναίκες ξένες ή δούλες, όσο ακόμα και Ατθίδες, γνήσιες θυγατέρες Αθηναίων πολιτών. Όταν μάλιστα επρόκειτο για γυναίκες Ατθίδες, οι Αθηναίοι προτιμούσαν να τις εγκαθιστούν σε ξεχωριστά σπίτια, προκειμένου να αποφύγουν τα προβλήματα που θα συνεπαγόταν η γέννηση από αυτές γνήσιων τέκνων του άντρα, τα οποία σαφώς λογίζονταν από την αθηναϊκή κοινωνία ως γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες. Στην περίπτωση αυτή ανήκει και ο γιος του Σωκράτη, Λαμπροκλής, τον οποίο απέκτησε ο ίδιος με την παλλακίδα του Ξανθίππη και ο οποίος εθεωρείτο σαφώς γνήσιος γιος του.¹⁵⁴

Ο Ισαίος αναφέρεται ενδεικτικά σε πολίτες, οι οποίοι προερχόμενοι ιδιαίτερα από την τάξη των θητών και ευρισκόμενοι εξ αιτίας της φτώχειας και της εξαθλίωσής τους σε αδυναμία να θρέψουν τις οικογένειές τους, προτιμούσαν να δίνουν τόσο τις κόρες τους, όσο και τις νόμιμες συζύγους τους ως παλλακίδες σε πλούσιους Αθηναίους που αναλάμβαναν τη συντήρησή τους, ενώ

¹⁵³ Mossé Claude, ό. π., σελ. 62 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 142 και Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό.π., σελ. 49 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 95.

¹⁵⁴ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 141, 143 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 125 και Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 15, 16. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός, ότι την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου, τότε που ο πληθυσμός της Αθήνας μειωνόταν με δραματικούς ρυθμούς, φαίνεται πως οι Αθηναίοι χρησιμοποίησαν την πρακτική της παλλακείας προκειμένου να επιλύσουν το έντονο δημογραφικό τους πρόβλημα. Η πόλη υποχρέωνε τους πολίτες να πάρουν από μία παλλακίδα ο καθένας, έστω και ξένη. Τα παιδιά που γεννιούνταν από τις ενώσεις αυτού του τύπου αναγνωρίζονταν ως νόμιμα, αναστέλλοντας στην ουσία για την περίοδο του πολέμου, την ισχύ του νόμου για την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη που θέσπισε το 451/0 ο Περικλής. Το ψήφισμα που καθιστούσε γνήσιο το παιδί μιας παλλακίδας πρέπει να καταργήθηκε στο τέλος του πέμπτου αιώνα, δεδομένου ότι όπως καταγράφεται στους λόγους του τέταρτου αιώνα, μόνο τα παιδιά μιας νόμιμα παντρεμένης γυναίκας ήταν γνήσια. Πολλοί ιστορικοί μελετητές ισχυρίζονται ότι αυτή ήταν και η μοναδική περίπτωση, κατά την οποία τα τέκνα ενός Αθηναίου πολίτη και μιας παλλακίδας θεωρούνταν γνήσια τέκνα.

παράλληλα συμφωνούσαν και ένα ποσό σαν ασφάλεια εισοδήματος, όπως π. χ. μια προίκα, για την περίπτωση που κάποια στιγμή θα αποφάσιζαν να διαλύσουν αυτές τις σχέσεις.¹⁵⁵

Εκτός όμως από τις παλλακίδες, τις οποίες συντηρούσαν με σκοπό τη γέννηση ελεύθερων τέκνων, υπήρχαν και οι άλλες, οι οποίες συνήθως κατοικούσαν στο ίδιο σπίτι με τη νόμιμη σύζυγο και ήταν ως επί το πλείστον δούλες, επιφορτισμένες με το καθήκον της σεξουαλικής ικανοποίησης του άντρα – αρχηγού του οίκου. Τα τέκνα τα οποία ενδεχομένως θα προέκυπταν από αυτού του είδους την ένωση θα ήταν οπωσδήποτε δούλοι του άντρα, ενώ και η νομική κατάσταση της ίδιας δεν θα ήταν διαφορετική από αυτή κάθε άλλου δούλου.¹⁵⁶

3. 2. 4. Ο ρόλος της «εταίρας» στην αθηναϊκή κοινωνία και στο γάμο.

Πέρα από τη νόμιμη σύζυγο και την παλλακίδα του, ένας Αθηναίος μπορούσε να έχει κοντά του και μία τρίτη γυναίκα, που αν και δεν ήταν δεμένη μαζί του με σταθερά δεσμά, δεν ήταν πάντως και μία συνοδός της στιγμής. Αυτή η γυναίκα ήταν η «εταίρα», μία σύντροφος από την οποία οι άντρες επιζητούσαν, επί πληρωμή ασφαλώς, σωματική και πνευματική ικανοποίηση, προορίζονταν δηλαδή «για την ηδονή». Είναι γεγονός ότι ο θεσμός των «εταίρων» φανερώνει τον κόσμο ενός εντελώς διαφορετικού έρωτα, τον οποίο οι Έλληνες καλλιεργούσαν τόσο πολύ. Πρόκειται στην ουσία για «αγοραζόμενο έρωτα», ο οποίος υποσχόταν στους άντρες την καθαρή απόλαυση, απαλλάσσοντάς τους από οποιεσδήποτε υποχρεώσεις. Όσον αφορά στις ίδιες τις εταίρες, αντιμετώπιζαν τη συγκεκριμένη δουλειά είτε ως το ακούσιο αποτέλεσμα της δουλοπαροικίας τους, είτε ως το εύκολο και έσχατο μέσο για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Παρά το γεγονός ότι σπάνια ήταν δρόμος για πλουτισμό, ο θεσμός των εταίρων χρωστάει τη σταθερή του φήμη και την εξύψωσή του σε ένα πολυπροσεγμένο φαινόμενο του πολιτισμού στις εταίρες εκείνες, οι οποίες μέσω της πορνείας έφτασαν στον πλούτο και τη δόξα.¹⁵⁷

Ως «εταίρες» κατά την αρχαιότητα εκαλούντο οι γυναίκες εκείνες, οι οποίες απαλλαγμένες των δεσμών του γάμου, ήταν οι μόνες πραγματικά ελεύθερες γυναίκες στην αθηναϊκή επικράτεια. Πολλοί ισχυρίζονται ότι ο όρος «εταίρα» ήταν συνώνυμος του όρου «πόρνη», ότι αποτελούσε στην ουσία ευφημισμό, τον οποίο χρησιμοποιούσαν κατά πρώτον οι Αθηναίοι, ανάλογος προς τον όρο *amica* των Ρωμαίων και δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση κάποια ιδιαίτερη ή και ενδεχομένως προνομιούχα κατηγορία στις τάξεις των γυναικών, οι οποίες χρηματίζονταν εκμεταλλευόμενες τα φυσικά τους θέλγητρα. Η πραγματικότητα ωστόσο δεν ήταν αυτή. Οι εταίρες είχαν ξεφύγει από την κατηγορία των φτηνών πορνών και δεν είχαν ανάγκη τους λίγους οβολούς που κέρδιζαν οι

¹⁵⁵ Blundell Sue, ό. π., σελ. 124.

¹⁵⁶ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 141, 142 και Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 15.

¹⁵⁷ Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 111 και Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 96, 97.

τελευταίες από το επάγγελμά τους. Οι εταιρές ζούσαν μια ζωή μέσα στη χλιδή και η συντήρησή τους ήταν πολυδάπανη¹⁵⁸. Οι κύριοι πελάτες τους ήταν οι πλούσιοι νέοι. Κάθε πλούσιος Αθηναίος έφηβος από την εφηβεία του μέχρι το γάμο του διέθετε αρκετά έτη για την ασωτία και την άγρα της ηδονής. Η κοινή γνώμη επεδείκνυε άκρα επιείκεια προς τις ασωτίες των νέων, η δε τρέχουσα ηθική δεν είχε σε τίποτε να τους κατηγορήσει αν δεν κατασπαταλούσαν την πατρική τους περιουσία διασκεδάζοντας μετά των εταίρων, αν δεν προκαλούσαν σκάνδαλο και αν γνώριζαν να αποσυρθούν εγκαίρως.¹⁵⁹

Αλλά τα αθηναϊκά ήθη ανέχονταν και τις σχέσεις νυμφευμένων ανδρών με τις εταιρές. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο, ότι οι συζυγικές απιστίες δεν αποτελούσαν εξαίρεση και δεν προκαλούσαν σκάνδαλο. Την κύρια αιτία του γεγονότος αυτού τη βρίσκουμε στον τρόπο, με τον οποίο συνάπτονταν οι αθηναϊκοί γάμοι, δεδομένου ότι τις περισσότερες φορές, όπως έχουμε και ανωτέρω επισημάνει, οι νεόνυμφοι ούτε καν στην όψη δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους προ του γάμου. Τα σχετικά της σύναψης του γάμου προετοιμάζαν οι γονείς, οι οποίοι αδιαφορούσαν τελείως για την κλίση και την ιδιοσυγκρασία των συζευγνυομένων και φρόντιζαν μόνο για την καταγωγή και την περιουσία. Η συμπάθεια και ο έρωτας δεν είχαν σχεδόν καμία θέση στις ενώσεις αυτές.

Οι γνωστότερες και ενδοξότερες εταιρές ήταν εκείνες των Αθηνών. Η δημοσία συναναστροφή των περισσότερων εξ αυτών με πολιτικούς άνδρες, καλλιτέχνες, ποιητές, φιλοσόφους κλπ. τις συνέδεσε με το όνομα των φίλων τους και τις κατέστησε ενδόξους. Αφ' ετέρου ο θρύλος, ο οποίος ήδη από την αρχαιότητα σχηματίστηκε για το όνομα της Ασπασίας, συνετέλεσε πολύ στο να προσδώσει εξαιρετική αίγλη σε ολόκληρη την τάξη των κοινών γυναικών, με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι όλες οι εταιρές είχαν τις αναμφισβήτητες αρετές της Ασπασίας και των ολίγων ανταξίων αυτής γυναικών. Και πραγματικά, οι γυναίκες αυτές, συνήθως ξένες, οι οποίες έρχονταν στην Αθήνα, προκειμένου να εγκατασταθούν μόνιμα ως μέτοικοι, ήταν προικισμένες αφενός με

¹⁵⁸ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Φρύνης, την οποία ο σατιρικός ποιητής παρομοιάζει με τη Χάρυβδη, που καταπίνει τον πλοιοκτήτη μαζί με ολόκληρο το καράβι και της οποίας τα έσοδα από τα δώρα των εραστών της ήταν τόσο υψηλά, ώστε προθυμοποιήθηκε να επανοικοδομήσει με δικές της δαπάνες τα τείχη της πατρίδας της, της Θήβας, που είχε καταδαφίσει ο Αλέξανδρος. Η προσφορά της όμως δεν έγινε δεκτή από τους Θηβαίους, διότι η εταιρά είχε θέσει όρο να τοποθετηθεί εκεί μια επιγραφή που θα σημείωνε πως τα τείχη της πόλης γκρεμίστηκαν από τον Αλέξανδρο και ξαναχτίστηκαν από την εταιρά Φρύνη. Ο Στράβων αναφέρει επίσης την περίπτωση μιας Κορίνθιας εταιράς, η οποία περηφανευόταν ότι μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα κατέρριψε τρεις ιστούς πλοίων, δηλαδή κατέστρεψε οικονομικά τρεις πλοιοκτήτες.

¹⁵⁹ <http://www.apologitis.com/gr/ancient/a-ginaika.htm> Εξ όλων των πόλεων της Ελλάδος η πλέον ονομαστή για τον αριθμό, την ωραιότητα και την πολυτέλεια των εταιρών της ήταν η Κόρινθος. Χάρης στην κεντρική της θέση η Κόρινθος αποτελούσε το ερωτικό εντευκτήριο πλήθους ξένων πλουσίων και άσωτων εμπόρων και ναυτιλλομένων, εξ ου προήλθε και η γνωστή παροιμία: «οὐ παντὸς ἀνδρὸς εἰς Κόρινθον ἔσθῃ ὁ πλοῦς» (Στράβ. VIII, 6, 20).

αδιαμφισβήτητο φυσικό κάλλος, αφετέρου με αξιοσημείωτη μόρφωση, σε αντίθεση με αυτή των παντρεμένων γυναικών. Κυκλοφορούσαν παντού με άνεση και συμμετείχαν στα συμπόσια¹⁶⁰, όπου μπορούσαν να συνδιαλέγονται ελεύθερα με τους Αθηναίους πολίτες ακόμη και για περίπλοκα θέματα, δυνατότητα η οποία πολύ γρήγορα προσέδωσε σε αυτές κύρος και κοινωνική αποδοχή. Ήταν μάλιστα πολλοί εκείνοι οι οποίοι τις ερωτεύονταν με πάθος και όχι για μια νύχτα, αλλά για μια ζωή. Ο Αριστοτέλης απέκτησε το γιο του Νικόμαχο από την εταίρα Ερπυλλίδα, την οποία αγάπησε μέχρι το θάνατό του. Με εταίρα απέκτησε παιδιά και ο ρήτορας Δημοσθένης. Ο Πλάτων ερωτεύτηκε τη μικρασιάτισσα εταίρα Αρχεάνασσα, για την οποία συνέθεσε και ένα ωραίο επίγραμμα. Η χαρακτηριστικότερη, ωστόσο, περίπτωση είναι ο βαθύς συναισθηματικός δεσμός του Περικλή με την εταίρα Ασπασία, για την οποία χώρισε τη γυναίκα του, απέκτησε ένα πλήθος από φανατικούς εχθρούς και τερμάτισε πιο γρήγορα και λιγότερο ένδοξα τη λαμπρή πολιτική του σταδιοδρομία.¹⁶¹

3. 2. 4. 1. Η Ασπασία του Περικλή.

Όταν κάνουμε λόγο για τις γυναίκες «εταίρες» στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο, ο νους μας πηγαίνει αμέσως στην πιο ξακουστή από όλες, στην περίφημη Ασπασία. Με καταγωγή από τη Μίλητο, μια πλούσια πόλη στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, είχε ασκήσει για μερικά χρόνια το επάγγελμα της «εταίρας» πριν έρθει να εγκατασταθεί, άγνωστο για ποιους λόγους, στην Αθήνα, την εποχή της μεγάλης της δόξας. Πολύ γρήγορα, με το πνεύμα και το σώμα της, σαγήνεψε την αρσενική αφρόκρεμα της πολιτικο-οικονομικο-πνευματικής Αθήνας. Άνοιξε μια φιλοσοφική σχολή, όπου δίδασκε η ίδια, ενώ τα μαθήματά της άρχισαν να παρακολουθούν άνθρωποι, όπως ο Σωκράτης, ο Φειδίας, ο Αλκιβιάδης, ο Αναξαγόρας, ο Περικλής και άλλοι μερικοί από τους οποίους μάλιστα έστελναν εκεί τις κόρες τους, αυτοί ίσως διότι είχαν αρχίσει να αντιλαμβάνονται ότι αυτή η χρόνια υποβάθμιση του άλλου φύλου κάποτε θα έφτανε στο τέρμα της. Ο ίδιος ο Σωκράτης, μάλιστα, φαίνεται να δηλώνει ότι από την Ασπασία διδάχτηκε την τέχνη της ευλωπτίας, για την οποία η ανθρωπότητα δεν έχει πάψει από τότε να τον θαυμάζει μέσα από τους διαλόγους του Πλάτωνα. Ο Πλούταρχος, στον *Βίο του Περικλή*, βεβαιώνει πως «και τους πλέον

¹⁶⁰ Η λέξη «συμπόσιον» είναι σύνθετη από την πρόθεση *συν* και το ουσιαστικό *πόσις*: σημαίνει δηλαδή την κρασοκατάνυξη.

¹⁶¹ <http://www.apologitis.com/gr/ancient/a-ginaika.htm> και Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 17 και Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 49 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 68 και Καρζής Θ., ό. π., σελ. 194.

*ισχυρούς από τους πολιτικούς είχε καταστήσει υποχείριους και στους φιλοσόφους έδωσε αφορμή να ασχοληθούν σοβαρά και πολύ μαζί της».*¹⁶²

Η Ασπασία στάθηκε για τον Περικλή η γυναίκα της ζωής του. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο το πως ένας εμπνευσμένος ηγέτης, ένας ισχυρός άντρας, το ίνδαλμα της δημοκρατικής Αθήνας συναρπάστηκε τόσο βαθιά και τόσο μοιραία από τη νεαρή Μιλήσια με τα «μικρά πόδια», την «ασημένια φωνή» και τα «χρυσά μαλλιά», όπως την αποδίδουν οι σποραδικές περιγραφές της. Ο σύγχρονός μας Ουίλ Ντυράν σημειώνει, μάλιστα, ότι «ίσως να εστράφη προς την Ασπασίαν δια να εύρη ένα συμβιβασμόν μεταξύ κάλλους και σοφίας». Έφτασε, μάλιστα, στο σημείο να χωρίσει τη γυναίκα του και να την παντρεύει με κάποιον άλλο, και στη συνέχεια να πάρει την Ασπασία κοντά του και να ζήσει μαζί της μέχρι το θάνατό του, χωρίς, ωστόσο, να μπορέσει ποτέ να την παντρευτεί επειδή ήταν ξένη και ένας δικός του νόμος, για τον οποίο έχουμε ανωτέρω μιλήσει αναλυτικά – τραγική ειρωνεία – το απαγόρευε.¹⁶³

Το ζευγάρι δεν άργησε να γίνει το επίκεντρο, όχι μόνο της πολιτικής, αλλά και της πνευματικής και της καλλιτεχνικής ζωής της πόλης, επισύροντας ταυτόχρονα και το βαθύ μίσος διαφόρων κύκλων, οι οποίοι δεν ανέχονταν ένα φαινόμενο που αποτελούσε ανοιχτή πρόκληση στον αθηναϊκό κοινωνικό συντηρητισμό. Πολιτικοί αντίπαλοι του Περικλή, οι λεγόμενοι Κωμικοί, απέδωσαν στην Ασπασία το ρόλο της μαστροπού,¹⁶⁴ φτάνοντας ακόμη και στο σημείο, προκειμένου να του επιτεθούν, να ισχυριστούν ότι η πολιτική του μεγάλου στρατηγού υπαγορευόταν από την ερωμένη του. Ο Περικλής κατηγορήθηκε ότι η απόφασή του για την εκστρατεία της Σάμου ελήφθη κατόπιν υποδείξεως της Ασπασίας, επειδή το νησί αυτό ήταν αντίπαλο της Μιλήτου. Ο Πλάτων, γνωστός βέβαια για τη σατιρική του διάθεση, σε έναν από τους διαλόγους του σημειώνει ότι η Ασπασία έγραφε τους λόγους του εραστή της και βάζει το Σωκράτη να απαγγέλλει έναν επιτάφιο λόγο γραμμένο από αυτή.¹⁶⁵

Σε μία μεγάλη δίκη μάλιστα, μετά τις πρώτες αποτυχίες του Πελοποννησιακού πολέμου, όπου ο κωμικός ποιητής Έρμιππος έσυρε την Ασπασία στα δικαστήρια με τη διπλή κατηγορία της ασέβειας και της ακολασίας, ο Περικλής την υπερασπίστηκε με δάκρυα στα μάτια και κατάφερε με πολύ κόπο την αθώωσή της, γεγονός βέβαια το οποίο του στοίχισε και πολιτικά και σωματικά. Με

¹⁶² Καρζής Θ., ό. π., σελ. 194, 195 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 69 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 148 και Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 89 και Fantham Elaine, ό. π., σελ. 156.

¹⁶³ Blundell Sue, ό. π., σελ. 148 και Καρζής Θ., ό. π., σελ. 195.

¹⁶⁴ Καρζής Θ., ό. π., σελ. 196. Ο Έρμιππος τη συκοφάντησε ότι τάχα έφερνε πόρνες από το εξωτερικό για την τέρψη του κυβερνήτη της Αθήνας, ενώ ο Αριστοφάνης ότι τάχα εκπαίδευε νεαρές εταίρες.

¹⁶⁵ Blundell Sue, ό. π., σελ. 148.

μειωμένη ακτινοβολία στο λαό, που μέχρι τότε τον είχε σαν θεό του, έζησε άλλα τρία χρόνια, πεθαίνοντας στην πιο κρίσιμη καμπή του Πελοποννησιακού πολέμου, το 429 π. Χ.¹⁶⁶

3. 2. 4. 2. Ο «Κατά Νεαίρας» δικανικός λόγος του Δημοσθένη.

Για τη συμπλήρωση του πορτρέτου της Αθηναίας «εταίρας», απαραίτητη κρίνεται στο σημείο αυτό η αναφορά στον *Κατά Νεαίρας* δικανικό λόγο του Δημοσθένη, σε ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα κείμενα που μας κληροδότησε η αθηναϊκή παράδοση. Ο λόγος αυτός αναφερόταν στην ουσία σε έναν φίλο του Δημοσθένη, τον Απολλόδωρο, ο οποίος στρεφόταν κατά του Στεφάνου, με τον οποίο είχαν στο παρελθόν διαφορές. Ο Στέφανος ισχυριζόταν πως συνήψε νόμιμα γάμο με τη Νεαίρα, πράγμα που σημαίνει πως η ίδια ήταν κόρη Αθηναίου πολίτη, κάτι βέβαια που δεν ήταν αλήθεια, διότι σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των μηνυτών της είχε μεγαλώσει στην Κόρινθο ως πόρνη. Πραγματικά, αν οι κατηγορίες αποδεικνύονταν αληθινές, οι κυρώσεις που θα έπρεπε να υποστούν η ίδια και ο σύζυγός της θα ήταν ιδιαίτερος σοβαρές, δεδομένου ότι θα μπορούσε η ίδια και τα παιδιά της να πουληθούν ως δούλοι, ενώ ο σύζυγός της θα τιμωρούνταν με στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων και με πρόστιμο χιλίων δραχμών. Το μεγαλύτερο μέρος του συγκεκριμένου λόγου κατά της Νεαίρας συνιστά στην ουσία του μια διήγηση της ζωής της γυναίκας αυτής, από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμα στοιχεία και για τη ζωή των υπολοίπων εταίρων.¹⁶⁷

Η Νεαίρα ήταν πολύ νέα ακόμη όταν είχε αγοραστεί από κάποια Νικαρέτη που ζούσε στην Κόρινθο, σύζυγος ενός φημισμένου μάγειρα, του Ιππία. Η Νικαρέτη ήταν μαστροπός, η οποία δίδασκε την ερωτική τέχνη σε πολλές νεαρές κοπέλες, μετατρέποντάς τες όχι σε χυδαίες πόρνες, αλλά σε εταίρες υψηλού επιπέδου, δεδομένου ότι συνήθιζαν να συναναστρέφονται με πολύ πλούσιους άντρες, συνήθως Αθηναίους περαστικούς από την Κόρινθο, οι οποίοι προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συντροφιά τους στα συμπόσια και στις μεγάλες γιορτές της Ελευσίνας κατέβαλλαν στη Νικαρέτη το σχετικό αντιμίσθιο. Κάπως έτσι, δύο εραστές της Νεαίρας αποφάσισαν να την αγοράσουν από κοινού στην υψηλή τιμή των τριών χιλιάδων δραχμών, γεγονός που αποδείκνυε και την «αξία» της. Έπειτα από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα και αφού οι αγοραστές της αποφάσισαν να παντρευτούν, της έκαναν μια προσφορά για εξαγορά της ελευθερίας της με έκπτωση πεντακοσίων δραχμών έκαστος, με τον όρο όμως η ίδια να εγκαταλείψει την Κόρινθο. Στην προσπάθειά της η Νεαίρα να ανεύρει το χρηματικό ποσό των δύο χιλιάδων δραχμών για την εξαγορά της ελευθερίας της, τη βοήθησε ο Φρυνίων, ένας Αθηναίος, ο οποίος μάλιστα μετέφερε τη Νεαίρα στην Αθήνα.

¹⁶⁶ Καρζής Θ., ό. π., σελ. 196 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 70, 71.

¹⁶⁷ Mossé Claude, ό. π., σελ. 72 και Fantham Elaine, ό. π., σελ. 154.

Στο εξής, η Νεαίρα ήταν μια ελεύθερη γυναίκα και η επίσημη ερωμένη του Φρυνίωνα, τον οποίο συνόδευε στα συμπόσια και σε κάθε είδους γιορτή. Η ελευθερία, ωστόσο, της Νεαίρας την οδήγησε στο να εγκαταλείψει κάποια στιγμή τον Φρυνίωνα και να καταφύγει σαν μία χυδαία δούλη στα Μέγαρα, όπου βέβαια λόγω και του πολέμου που ξέσπασε μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, η Νεαίρα δεν κατάφερε να ζήσει τη ζωή που ζούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Προκειμένου, λοιπόν, να μπορέσει να επιστρέψει στην Αθήνα, ως μέτοικος, και δεδομένου ότι ήταν απελεύθερη και είχε και ξένη καταγωγή, της χρειαζόταν ένας *προστάτης*, ο οποίος θα είχε την ιδιαίτερη αποστολή να την παρουσιάζει στα δικαστήρια και να της παρέχει εγγύηση για όλες τις δοσοληψίες, στις οποίες θα μπορούσε να βρεθεί μπλεγμένη. Ο *προστάτης* αυτός ήταν ο Στέφανος, ο οποίος μάλιστα είχε την πρόθεση να την παντρευτεί και να αναγνωρίσει τα τρία μικρά παιδιά της από τους διάφορους περαστικούς εραστές της. Πηγές αναφέρουν ότι το μικρότερο τέκνο της, μια κόρη ονομαζόμενη Φανώ, ήταν χωρίς αμφιβολία δικό του.

Στην Αθήνα, η Νεαίρα άρχισε να εμφανίζεται ως η νόμιμη σύζυγος του Στέφανου, γεγονός βέβαια που μας οδηγεί σε πολλές σκέψεις, αν αναλογιστούμε ότι στην Κλασική Αθήνα ένας γάμος για να είναι νόμιμος προϋποθέτει την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και στους δύο υπονήφιους συζύγους. Από το γεγονός αυτό καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι είτε ο νόμος δε εφαρμοζόταν με τόση αυστηρότητα, είτε ότι η Νεαίρα είχε υιοθετηθεί σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις από κάποιον Αθηναίο πολίτη, περίπτωση εξαιρετικά συχνή στη Νέα Κωμωδία. Από την άλλη μεριά, η Φανώ, εμφανιζόμενη ως γνήσιο τέκνο του Στέφανου και έχοντας στο μεταξύ φτάσει σε ηλικία γάμου, δόθηκε από εκείνον σε κάποιον Φράστωρα με μια σημαντική προίκα, η οποία ανερχόταν στο ποσό των τριών χιλιάδων δραχμών. Ο γάμος αυτός δεν είχε και την ευτυχέστερη πορεία. Ο Φράστωρ έδωσε τη Φανώ, ούσα ακόμη έγκυο και χωρίς καν να επιστρέψει στον πατρικό της οίκο την αξία της προίκας, την οποία είχε λάβει, γεγονός που οδήγησε τους δύο άντρες σε μια εκατέρωθεν ανταλλαγή αγωγών. Ο Φράστωρ τελικά απέσυρε τις αγωγές και δέχτηκε να αναγνωρίσει το παιδί της Φανούς ως δικό του, κάτι βέβαια που δεν δέχτηκαν τα μέλη της φρατρίας του, οι οποίοι γνώριζαν την καταγωγή της Φανούς και κατά συνέπεια τον κίνδυνο της εισδοχής ενός νόθου τέκνου στον οίκο τους, καθόσον δεν γνωρίζουμε αν όντως η Νεαίρα ήταν ή όχι Ατθίδα. Η Φανώ, τελικά, κατάφερε μετά από εκβιασμούς του πατέρα της να ξαναπαντρευτεί με κάποιον ονόματι Θεογένη, ο οποίος υποδείχθηκε με κλήρο να επιτελέσει για έναν χρόνο τις λειτουργίες του άρχοντα-βασιλιά, του αξιωματούχου που προέδρευε σε επίσημες θρησκευτικές τελετές. Είναι αξιοσημείωτο το πώς η Φανώ, η κόρη μιας εταίρας και εταίρα και η ίδια κατάφερε να γίνει βασίλισσα.

Παρόλο που δεν έχουμε αρκετά στοιχεία έτσι ώστε να γνωρίζουμε με ακρίβεια την έκβαση της δίκης της Νεαίρας, ωστόσο αξίζει να αναφέρουμε ότι, ανεξαρτήτως αποτελέσματος, η Νεαίρα και οι όμοιές της εταίρες αντιπροσώπευαν στην ουσία την ελεύθερη γυναίκα στην Αθήνα κατά την

κλασική περίοδο και δεδομένης της αντίθεσής τους με τις υπόλοιπες γυναίκες της αστικής καταγωγής δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την αμφισβήτηση ενός συστήματος κατασκευασμένου από άντρες για άντρες. Σε αυτή τη «λέσχη αντρών» που ήταν η πόλη, όπου η γυναίκα παρέμενε σε όλη της τη ζωή ανήλικη, έρχεται η εταίρα, η οποία ενσαρκώνει την αντιστροφή των αξιών της πόλης, την ελεύθερη και ανεξάρτητη γυναίκα στα λόγια και τη συμπεριφορά της, έχοντας αποκτήσει αυτή την ελευθερία και αυτή την ανεξαρτησία με τον πλειστηριασμό του κορμιού της, έναν πλειστηριασμό όμως που παραμένει ως ένα σημείο το κυρίαρχο, και αυτό συμβαίνει τόσο πιο πολύ όσο διαθέτει πλούτη, θεμέλιο σε τελευταία ανάλυση της ελευθερίας της.¹⁶⁸

3. 2. 4. 3. Η επιρροή των «εταίρων» στο ρόλο των γυναικών στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο.

Παρά τις όποιες μομφές και επικρίσεις που δέχονταν οι εταίρες στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο, αποτελεί γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι μέσα από τη λάμψη τους και τον τρόπο ζωής τους, άσκησαν καταλυτική επιρροή στο ρόλο και στον τρόπο ζωής και των άλλων γυναικών, οι οποίες περιορισμένες από το άκρως συντηρητικό αθηναϊκό νομικό πλαίσιο, που τις ήθελε υποβαθμισμένες σε κατώτερα όντα, στερούνταν βασικών ατομικών δικαιωμάτων. Νέες ιδέες ήρθαν στο προσκήνιο και δεν άργησαν να διεισδύσουν και στον χώρο της οικογένειας, μεταβάλλοντας σε κάποιο βαθμό τη στερεότυπη μέχρι τότε νοοτροπία περί υπάρξεως ενός αρχηγού, του «κυρίου», στον οποίο καμία γυναίκα δεν ήταν σε θέση ποτέ να φέρει ακόμη και την παραμικρή αντίρρηση στις αποφάσεις του.

Βλέπουμε, κατά συνέπεια, ολοένα και περισσότερους πατεράδες να ενδιαφέρονται για τη γνώμη των θυγατέρων τους στην επιλογή συντρόφου. Χαρακτηριστικά ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε μία τέτοια περίπτωση, όταν διηγείται πως συμπεριφέρθηκε στις τρεις θυγατέρες του ένας Αθηναίος, από τον έκτο ήδη αιώνα. Όταν έφτασαν εκείνες σε ηλικία γάμου, ο πατέρας τους αφού τις προίκισε πλουσιοπάροχα, τις άφησε να επιλέξουν μόνες τους τους άντρες που ήθελαν. Παρομοίως, ο Αισχύλος, στις Ικέτιδες, διδάσκει στους σύγχρονούς του το παράδειγμα των θυγατέρων του Δαναού που αρνούνταν να παντρευτούν άντρες τους οποίους δεν ήθελαν.¹⁶⁹

Οι Ατθίδες άρχισαν σιγά σιγά να αντιδρούν και στις αντιλήψεις που τις ήθελαν κλεισμένες και απομονωμένες στο σπίτι του κυρίου τους. Παρά τις συνεχείς παραινέσεις του Μενάνδρου και του Υπερείδη ότι η απομόνωση στο σπίτι ήταν για εκείνες ενδεικτικό της τιμής και της υπόληψής τους,

¹⁶⁸ Mossé Claude, ό. π., σελ. 73-78 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας», Εκδόσεις Παπαδήμα 1994, σελ. 102-135.

¹⁶⁹ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 18, 19.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν τα τεχνάσματα, τα οποία μηχανεύονταν οι παντρεμένες γυναίκες προκειμένου να διαβούν την αυλόπορτά τους. Άλλες πήγαιναν στην πηγή να πάρουν νερό και ως στριμώχνονταν με δούλους και δούλες, άλλες με το πρόσχημα ότι τους έσβησε το τζάκι ή το λυχνάρι έσπευδαν στα διπλανά σπίτια να πάρουν φωτιά. Άλλες πάλι προτιμούσαν να πηγαίνουν οι ίδιες στην αγορά αντί να στέλνουν τους δούλους τους ή τους άντρες τους και δεν παρέλειπαν, οι πιο εύπορες, να κάνουν μια βόλτα στα υποδηματοποιεία για να παζαρέψουν τα παπούτσια της αρεσκείας τους και γιατί όχι να χαριεντιστούν με το μαγαζάτορα.¹⁷⁰

Στην προσπάθειά τους, οι γυναίκες να ανατρέψουν κατά το δυνατόν τις ανδροκρατικές δομές της πόλης, επεκτάθηκαν στην κατάκτηση επαγγελματικών χώρων, ενώ ταυτόχρονα άρχισαν να επιζητούν τη μόρφωση, προκειμένου να κερδίσουν, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, την αποδοχή και το σεβασμό των ανδρών, που μέχρι τότε μονοπωλούσαν οι εταίρες. Ενδεικτικό αυτής της προσπάθειας ήταν η ενασχόληση αρκετών γυναικών με την τέχνη της ιατρικής. Πολλές από αυτές ασχολούνταν με τη μαιευτική και τη γυναικολογία γενικότερα, και μάλιστα επ' αμοιβή, ενώ η ενασχόλησή τους αυτή τους παρείχε το δικαίωμα να καταθέτουν ως μάρτυρες στα δικαστήρια σε θέματα σχετικά της επιστήμης τους.

Η απάντηση βέβαια των ανδρών στην ολοένα και πιο σθεναρή αντίσταση των γυναικών στον επιβαλλόμενο από τη συντηρητική αθηναϊκή κοινωνία αποκλεισμό ήταν δεδομένη. Η θεσμοθέτηση μάλιστα μιας ιδιάζουσας Αρχής, του «γυναικονόμου» μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, του επόπτη δηλαδή της συμπεριφοράς των Αθηναίων γυναικών κατά τις εξόδους τους, ώστε να μην παρεκτρέπονται και να μην κάνουν σπατάλες, ήταν μια απόδειξη της έντονης ανασφάλειας που άρχισαν να αισθάνονται οι τελευταίοι, μπροστά στη διαμόρφωση μιας νέας νοοτροπίας, η οποία ήθελε τη ζωή της Αττίδας αν όχι ιδανική, τουλάχιστον υποφερτή και οπωσδήποτε περισσότερο ανθρώπινη.¹⁷¹

¹⁷⁰ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 21, 22.

¹⁷¹ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, ό. π., σελ. 25-27.

Κεφάλαιο Γ: Το διαζύγιο.

3. 3. Λύση του γάμου.

Η λύση του γάμου με διαζύγιο, θεσμός ευρύτατα διαδεδομένος στην κλασική Ελλάδα, πέρασε από πολλές και διάφορες μορφές για να καταλήξει στην τελική διαμόρφωσή του, με την οποία θα ασχοληθούμε στο παρόν κεφάλαιο. Πρώτη μορφή του θεσμού αποτέλεσε η *αποπομπή*, η εκδίωξη δηλαδή της γυναίκας από τον οίκο του συζύγου ύστερα από απόφαση του τελευταίου, ενώ πολύ αργότερα, δύο ή τρεις αιώνες πριν τους κλασικούς χρόνους, παραχωρήθηκε και στις γυναίκες το δικαίωμα της *απόλειψης*, δικαίωμα αντίστοιχο με αυτό της *αποπομπής*. Η ευκολία αυτή με την οποία ιδιαίτερα οι άντρες αντιμετώπιζαν τη λύση του γάμου πήρε ανησυχητικές διαστάσεις, έτσι ώστε οι ίδιοι οι γονείς αναγκάστηκαν να μηχανευτούν τρόπους προκειμένου να περιορίσουν τη χωρίς όρια μερικές φορές ελευθερία των ανδρών να αποπέμπουν τις συζύγους τους. Η σύσταση προίκας μαζί με τη νομοθετική κατοχύρωση της επιστροφής των προικίων στον πατρικό οίκο σε περίπτωση λύσης του γάμου αποτελούσε ένα από τα πλέον συνήθως εφαρμοζόμενα μέτρα.¹⁷²

Από την άλλη μεριά, υπέρ της αναγκαιότητας και της κοινωνικής σκοπιμότητας του θεσμού του διαζυγίου στρεφόταν οι απόψεις μεγάλων φιλοσόφων και ιδιαίτερα του Πλάτωνα, ο οποίος στους «*Νόμους*» του υπερασπίζεται το δικαίωμα δύο συζύγων, οι οποίοι ανακαλύπτουν ότι δεν υπάρχει τρόπος να ζήσουν στο εξής από κοινού, να καταφύγουν στη λύση του γάμου τους με διαζύγιο. Το διαζύγιο, ωστόσο, κατά τον Πλάτωνα, δεν πρέπει να συνιστά την πρώτη και μοναδική επιλογή των δύο συντρόφων, αντίθετα σε ένα πρώτο στάδιο θεωρεί απαραίτητο να καταβάλλονται προσπάθειες

¹⁷² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 93, 94.

συμφιλίωσής τους, ένα έργο που, σύμφωνα με τον ίδιο, έπρεπε να ανατίθεται σε μία εικοσαμελή επιτροπή, απαρτιζόμενη από δέκα άντρες και δέκα γυναίκες. Σε περίπτωση, μάλιστα, αποτυχίας της συμφιλίωσης, η επιτροπή όφειλε να βρει τον κατάλληλο σύζυγο για καθέναν από τους «διαφέροντες» συζύγους.¹⁷³

3. 3. 1. Είδη διαζυγίου.

Το Αττικό δίκαιο μας περιγράφει περισσότερους από έναν τρόπους λύσης του γάμου δύο συζύγων, οι οποίοι, εκτός από την περίπτωση του θανάτου ενός από τους δύο συζύγους, συνοψίζονται στους εξής:

- α) το «κοινή συναινέσει διαζύγιο», ήτοι το διαζύγιο που λαμβάνεται με κοινή απόφαση των δύο συζύγων,
- β) το με πρωτοβουλία του ενός μόνο από τους συζύγους διαζύγιο, το οποίο διακρινόταν στην αποπομπή και την απόλειψη, και
- γ) το διαζύγιο, το οποίο εκδιδόταν με την επέμβαση κάποιου τρίτου προσώπου.

3. 3. 1. 1. Το «κοινή συναινέσει διαζύγιο».

Βασιζόμενοι οι κλασικοί στην πεποίθηση ότι η σύναψη γάμου επαφιόταν στην ελεύθερη βούληση των ενδιαφερόμενων μερών, προχώρησαν με την ίδια λογική και στη νομοθετική κατοχύρωση της λύσης αυτού κατόπιν κοινής απόφασής τους. Τα «κοινή συναινέσει διαζύγια» δεν ακολουθούσαν κάποιο ιδιαίτερο τυπικό, αντίθετα ρυθμιζόταν η διάζευξη κατόπιν κοινής συμφωνίας των δύο πρώην συζύγων με φιλικό τρόπο και ταυτόχρονα η διευθέτηση του ζητήματος της επιστροφής των προικίων στον πατρικό οίκο.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον προκαλεί στα «κοινή συναινέσει διαζύγια» η πρόνοια που προβλεπόταν υπέρ της συζύγου. Παρουσιάζεται, δηλαδή, πολλές φορές ο σύζυγος να φροντίζει και για το μελλοντικό γάμο της γυναίκας του. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Περικλή. *Πλουτάρχου*, Περικλής, 24: *...Είχε βέβαια γυναίκα ο Περικλής από καλή οικογένεια που προηγουμένως είχε παντρευτεί τον Ιππόνικο...Με τον Περικλή έκαμε τον Ξάνθιππο και τον Πάραλο. Κατόπιν όμως, επειδή και οι δύο τους δεν ήσαν ευχαριστημένοι από το γάμο τους, ο Περικλής πάντρεψε τη γυναίκα του, με τη θέλησή της βέβαια, με άλλον άντρα, και εκείνος πήρε την Ασπασία που αγάπησε εξαιρετικά...Σε παρόμοια περίπτωση αναφέρεται και ο Ισαίος στον «Περί του Μενεκλέους κλήρου» λόγο του, στον οποίο ο ρήτορας μιλάει για κάποιο Μενεκλή, ο οποίος εξαιτίας της γεροντικής του ηλικίας δεν μπορούσε να αποκτήσει παιδιά, γεγονός εξαιρετικά*

¹⁷³ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 95.

θλιβερό για τη νεαρή σύζυγό του, της οποίας κύριο και αποκλειστικό μέλημα, όπως άλλωστε και για τις υπόλοιπες γυναίκες του αρχαίου κόσμου, ήταν η γέννηση και ανατροφή όχι μόνο ενός αλλά περισσότερων παιδιών.¹⁷⁴

3. 3. 1. 2. Διαζύγιο με πρωτοβουλία ενός μόνο από τους συζύγους.

Ως προς τη λύση του γάμου με τη βούληση ενός από τους συζύγους, πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ της «*αποπέμψεως*» (αποπομπή εκ μέρους του άντρα) και της «*απολείψεως*» (εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από τη σύζυγο).

α) Αποπομπή.

Το *repudium*, η *αποπομπή* ή αλλιώς *έκπεμψιν* της συζύγου από τον συζυγικό οίκο ήταν ο πλέον συνηθισμένος τρόπος λύσης του γάμου στην αρχαία Αθήνα. Ο σύζυγος δηλαδή ο οποίος επιθυμούσε τη διάζευξή του, εξεδίωκε τη γυναίκα του από τον οίκο του, χωρίς μάλιστα να έχει την οποιαδήποτε υποχρέωση να τη δικαιολογήσει. Σε αυτές τις περιπτώσεις μία μόνο υποχρέωση τον βάρυνε, η επιστροφή των προικίων στον αρχικό κύριο της συζύγου του.¹⁷⁵ Υπήρχαν, ωστόσο, και περιπτώσεις, όπου ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος από το νόμο να κινήσει την έκδοση διαζυγίου, χωρίς δικαίωμα επιλογής, οι οποίες συνοψίζονται στις εξής τρεις: πρώτον, σε περίπτωση διάπραξης μοιχείας εκ μέρους της συζύγου του (αλλιώς κινδύνευε να καταδικαστεί σε ατιμία), δεύτερον, αν εκείνη γινόταν *επίκληρος*, οπότε ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί τον εγγύτερο συγγενή της για τη συνέχιση του πατρικού οίκου, και τρίτον, αν εκείνος ανακάλυπτε εκ των υστέρων ότι η σύζυγός του δεν ήταν Ατθίδα. Εκτός από όλα αυτά, το πιο συνηθισμένο κίνητρο για τη λύση του γάμου εκ μέρους του συζύγου ήταν η αδυναμία τεκνοποιίας, καθότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τα παιδιά είναι ο σύνδεσμος μεταξύ των γονέων, γι' αυτό και οι γάμοι, οι οποίοι δεν ακολουθούνται από τη γέννηση τέκνων διαλύονται πιο εύκολα.¹⁷⁶

Η αποπομπή συνιστούσε μονομερή δικαιοπραξία, ενώ για την ολοκλήρωσή της δεν χρειαζόταν η επέμβαση των αρχών της πόλης. Παρόλα αυτά, πολλοί από τους αποπέμποντες συζύγους συνήθιζαν να προσκαλούν κατά την ώρα της πραγματοποίησής της και ορισμένους φίλους και

¹⁷⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 96, 97 και Cohn-Haft Louis, «Divorce in Classical Athens», *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.115. (1995), pp. 1-14, σελ. 3.

¹⁷⁵ Cantarella Eva, «Pandora's Daughters...», ό. π., σελ. 47 και ιδία, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 90. Επίσης MacDowell D. M., ό. π., σελ. 139. βλ. παρακάτω § 3.3.3.2. σελ. 75.

¹⁷⁶ Blundell Sue, ό. π., σελ. 127 και Biscardi Arnaldo, ό. π., σελ. 174.

συγγενείς, οι οποίοι θα είχαν και τη δυνατότητα σχετικής μαρτυρίας σε περίπτωση αμφισβήτησης της τέλεσής της. Σχετικά αναφέρεται και ο Λυσίας στον «Κατά Αλκιβιάδου εργοταξίου» λόγο του: *...Ιππόνικος δε πολλούς παρακαλέσας εξέπεμψε την αυτού γυναίκα...*¹⁷⁷

Ειδικότερα, στον «*Ονομαστικόν*» του Πολυδεύκη, γίνεται λόγος και για δίκη *αποπομπής*, για την οποία βέβαια ελάχιστα γνωρίζουμε. Χαρακτηριστικά αναφέρεται (34, 46) : *...και το αποπέμψασθαι γυναίκα, και το πράγμα αποπομπή και απόπεμψις και αποπομπής δίκη*. Εικάζουμε ότι με την άσκηση της δίκης αποπομπής επεδίωκαν το διακανονισμό ορισμένων προβλημάτων που δημιουργούνταν μεταξύ των πρώην συζύγων, όπως η καταβολή αποζημιώσεως εκ μέρους του συζύγου που είχε αναλάβει, κατά κατάχρηση δικαιώματος, την πρωτοβουλία της διάζευξης.¹⁷⁸

β) Απόλειψη.

Ο δεύτερος τρόπος λύσης του γάμου ήταν η εγκατάλειψη του συζυγικού οίκου κατόπιν αποφάσεως της ίδιας της συζύγου, χαρακτηριζόμενη ως «*απόλειψη*». Παρά το γεγονός ότι το δικαίωμα αυτό της Αθηναίας συζύγου προβλεπόταν από το νόμο, η κοινωνία, ωστόσο, δεν το αποδεχόταν ακόμη και στις περιπτώσεις όπου συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι για ένα τέτοιο βήμα. Η *απόλειψη*, λοιπόν, δεν ήταν τόσο εύκολη όσο η *αποπομπή*, και αυτό καταδεικνύεται ολοφάνερα από το γεγονός ότι οι γυναίκες, οι οποίες είχαν την πρόθεση να εγκαταλείψουν τους άντρες τους, όφειλαν να επικαλεστούν όχι λόγους καθαρά υποκειμενικούς, όπως π.χ. την έλλειψη επιθυμίας περαιτέρω συμβίωσης με το σύζυγό τους, αλλά λόγους συγκεκριμένους, αντικειμενικά σοβαρούς. Επίσης, ήταν υποχρεωμένες να ακολουθήσουν μια ορισμένη διαδικασία, να απευθυνθούν, δηλαδή, αυτοπροσώπως, ή και μέσω αντιπροσώπου – συνήθως το ρόλο του αντιπροσώπου έπαιζε ο κηδεμόνας της, ο πατέρας, ο αδερφός ή ο πιο κοντινός συγγενής της-, στον Επώνυμο άρχοντα με αίτησή τους, στην οποία θα αναφέρουν με λεπτομέρειες τους συγκεκριμένους λόγους, προκειμένου να εξασφαλίσουν από εκείνον τη σχετική άδεια. Μόνο με την άδεια αυτή η εγκατάλειψη της γυναίκας από τον συζυγικό οίκο εθεωρούνταν δικαιολογημένη: *Δημοσθένους, 30, 26: ... μετά το γεγράφθαι παρά τω άρχοντι ταύτην την γυναίκα απολελοιπιάν.*¹⁷⁹

Η απόφαση πάντως μιας Ατθίδας, να βγει μόνη της από το σπίτι της και να επισκεφτεί τον Επώνυμο άρχοντα, μια απόφαση πραγματικά ηρωική, δεν αντιμετωπιζόταν και με την μεγαλύτερη εύνοια από τους άντρες της πόλης. Για το λόγο αυτό ήταν λίγες οι γυναίκες εκείνες, οι οποίες

¹⁷⁷ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 40 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 98, 99.

¹⁷⁸ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 110, 111.

¹⁷⁹ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 90, 91 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 99-101.

αποφάσιζαν να μπουν σε αυτή τη διαδικασία. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση της γυναίκας του Αλκιβιάδη, την οποία ο ίδιος προσπάθησε να εμποδίσει να παρουσιαστεί στην έδρα του Επώνυμου άρχοντα για να του υποβάλει την αίτησή της περί απολείψεως, ενώ κανείς από τους παρευρισκόμενους στην αγορά δεν ενοχλήθηκε. Πλούταρχος, *Βίος Αλκιβιάδη*, 8: «*Επειδή η Ιππαρέτη ήταν σεμνή και αγαπούσε τον άντρα της, ήταν δυστυχισμένη στη συμβίωση μαζί του, λόγω των σχέσεών του με ξένες και Αθηναίες εταίρες. Γι' αυτό έφυγε από το σπίτι και πήγε στον αδερφό της. Επειδή ο Αλκιβιάδης εξακολουθούσε να αδιαφορεί και να ακολασταίνει, παρέστη ανάγκη να παραδώσει την έγγραφη αίτηση διαζυγίου στον άρχοντα αυτοπροσώπως και όχι δι' αντιπροσώπου. Όταν λοιπόν πήγε σύμφωνα με το νόμο γι' αυτή την υπόθεση, κατέφθασε ο Αλκιβιάδης, την άρπαξε και έφυγε μεταφέροντάς την διαμέσου της αγοράς στο σπίτι του, χωρίς να τολμήσει να εναντιωθεί ή να του την πάρει κανείς από τα χέρια*».¹⁸⁰

Σε δικανικούς λόγους του 4^{ου} αιώνα βρίσκουμε και άλλα παρόμοια παραδείγματα. Στον *Κατ' Ονήτορος Εξούλης* λόγο του Δημοσθένη, η αίτηση διαζυγίου φαίνεται να είχε υποβληθεί όχι από την ίδια τη γυναίκα, αλλά από τον αδερφό της που ενεργούσε ως κύριος. Το διαζύγιο, το οποίο πραγματεύεται ο λόγος, ήταν στην πραγματικότητα ένα μέσο για το σύζυγο, τον ανέντιμο κηδεμόνα του Δημοσθένη, να διεκδικήσει μέσω του κουνιάδου του και συνενόχου του, την προίκα από την οποία θα έπρεπε να είχε προαφαιρέσει το ποσό που όφειλε στον ρήτορα. Ανάλογη είναι και η περίπτωση μιας εταίρας, νόθης κόρης ενός πολίτη, η οποία παρουσιάστηκε αυτοπροσώπως στον Επώνυμο άρχοντα, προκειμένου να λάβει από αυτόν την απαιτούμενη άδεια για να εγκαταλείψει τον άντρα της.¹⁸¹

Κατά την κρατούσα πάντως άποψη, η διαδικασία αυτή που ελάμβανε χώρα ενώπιον του άρχοντος δεν ήταν μια απλή τυπικότητα, αντίθετα έδινε στο σύζυγο την ευκαιρία, αν ήθελε, να παρέμβει και να ξαναφέρει τη γυναίκα του στο σπίτι, κάτι το οποίο πίστευε και ο Πλούταρχος. Κατά συνέπεια, είναι πιθανόν ο άρχοντας να μην δεχόταν αίτηση διαζυγίου από μια γυναίκα, αν ο σύζυγός της προέβαλε κάποια αντίρρηση. Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα, ότι στην πράξη η συγκατάθεση του συζύγου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση ενός διαζυγίου, ανεξάρτητα από το νομοθετικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα της συζύγου για την άσκηση της *απόλειψης*. Για άλλη μια φορά βλέπουμε ότι ακόμη και αυτά τα ελάχιστα δικαιώματα που παρείχε ο νόμος στη γυναίκα προϋπέθεταν τη συναίνεση ενός άντρα.¹⁸²

3. 3. 1. 3. Διαζύγιο ύστερα από την επέμβαση ενός τρίτου προσώπου.

¹⁸⁰ Cohn-Haft Louis, ό. π., σελ. 4 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 59 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 40 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 127 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 100, 101.

¹⁸¹ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 41 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 60, 61.

¹⁸² MacDowell D. M., ό. π., σελ. 139, 140.

Η λύση του γάμου με την επέμβαση ενός τρίτου προσώπου, η λεγόμενη «αφαίρεσις», αποτελεί πραγματική καινοτομία του Αττικού δικαίου. Ο ρόλος του τρίτου αυτού προσώπου, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να ασκήσει την αφαίρεση, ανήκε είτε στον πατέρα της γυναίκας, ο οποίος μπορούσε σε οποιαδήποτε στιγμή να διακόψει τη συνοίκηση, είτε σε οποιονδήποτε από τους αγχιστείς της *επικλήρου*, της γυναίκας δηλαδή που παρέμενε μόνη εκπρόσωπος του πατρικού οίκου ή όπως αλλιώς αναφέρεται σε ένα *οίκο έρημο*.¹⁸³

Ειδικότερα, ο πατέρας μιας Ατθίδας, ακόμη και μετά τη μεταβίβαση της «κυριείας» του στον σύζυγό της, εξακολουθούσε να διατηρεί κάποιο είδος εξουσίας πάνω της, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε την κυρίαρχη στην κλασική Αθήνα πεποίθηση, ότι το γεγονός εκείνο το οποίο χαρακτήριζε και την οριστική είσοδο της συζύγου στον οίκο του συζύγου της δεν ήταν η τέλεση του γάμου, αλλά η απόκτηση τέκνων από αυτόν. Μέχρι, κατά συνέπεια, να αποκτήσει η γυναίκα γιο, δεν αποτελούσε οριστικό μέλος του οίκου του συζύγου της, με αποτέλεσμα ο πατέρας της να έχει οποιαδήποτε στιγμή το δικαίωμα να διακόψει το γάμο της. Δεδομένης, μάλιστα, και της δικαιοπρακτικής ανικανότητας της Αθηναίας σε όλη τη διάρκεια της ζωής της, ο πατέρας της ήταν ο μόνος αρμόδιος για την προστασία των συμφερόντων της τελευταίας, κυρίως περιουσιακής, αλλά και άλλης φύσεως, ηθικής ή οικονομικής. Κάθε φορά, λοιπόν, που κατά τη διάρκεια του γάμου ανέκυπτε η ανάγκη εκποίησης κάποιου ακινήτου το οποίο περιλαμβανόταν στην προίκα της, ο πατέρας της ήταν εκείνος ο οποίος έπρεπε να συναινέσει ή όχι προκειμένου να λάβει ή όχι χώρα η οποιαδήποτε περιουσιακή μεταβολή, η οποία την αφορούσε και σε καμία περίπτωση η ίδια. Είναι γεγονός ότι αυτή η δυνατότητα του πατέρα μιας γυναίκας να επέμβει στον γάμο της και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να τον διαλύσει, συνιστά χωρίς άλλο έναν περιορισμό της *κυριείας* του συζύγου της.¹⁸⁴

Είναι πολυάριθμα τα παραδείγματα *αφαιρέσεων* εκ μέρους του πατέρα της νύφης. Μεταξύ άλλων, συναντούμε στον *Προς Σπυριδίου*, λόγο του Δημοσθένη, το ακόλουθο χωρίο: *Ενώ τα πράγματα είχαν τιουτοτρόπως, επειδή προέκυψε κάποια διαφορά μεταξύ του Πολυεύκτου(του πεθερού) και του Λεωκράτους(του γαμπρού), περί της οποίας δεν δύναμαι να δώσω ουδεμίαν εξήγησιν, ο Πολυεύκτος επήρε την κόρην του από τον Λεωκράτη και την έδωσεν σ' αυτόν εδώ τον Σπυριδίαν*. Ανάλογη περίπτωση συναντούμε και στην κωμωδία «*Επιτρέποντες*» του Μένανδρου, στην οποία ο πατέρας Σμικρίνης επιθυμεί τη διάλυση του γάμου της κόρης του, φοβούμενος την κατασπατάληση της προίκας της. Χαρακτηριστικά παρουσιάζεται να λέει: *Τώρα θα μπω στις κόρης μου να μάθω λεπτομερώς πως πάει η υπόθεσή της κι ύστερα θα σκεφτώ, σ' αυτό τον κύριο πως*

¹⁸³ Biscardi Arnaldo, ό. π., σελ. 173 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 101.

¹⁸⁴ Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας», ό. π., σελ. 91 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 102 και Pomeroy Sarah B, ό. π., σελ. 64.

πρέπει να φερθώ. Λογικό είναι την κόρη μου να πάρω και να φύγω. Και θα το κάμω, πες πως τοχω κιόλας κάμει. Μάρτυρες σας βάζω. Η κόρη βέβαια αντιστέκεται και υποστηρίζει ότι πρέπει πρώτα να την πείσει για αυτή του την απόφαση, αν δεν θέλει να θεωρείται τύραννος, αλλά πατέρα. ¹⁸⁵

Στις περιπτώσεις λύσης του γάμου κατόπιν επεμβάσεως του πατέρα της γυναίκας, δεν χρειαζόταν η προηγούμενη από αυτόν υποβολή σχετικής αίτησης στον Επώνυμο άρχοντα, όπως στις περιπτώσεις της *απόλειψης*. Και αυτό, διότι οι αρχές της πόλης και ο νομοθέτης έδειχναν απεριόριστη εμπιστοσύνη στις αποφάσεις ενός Αθηναίου πατέρα μιας θυγατέρας, χωρίς να χρειάζεται σχετική άδεια εκ μέρους του άρχοντα που να πιστοποιεί την αναγκαιότητα και το δικαιολογημένο της επιχειρούμενης αφαιρέσεως. ¹⁸⁶

3. 3. 2. *Λόγοι διαζυγίου.*

Η γυναίκα εκείνη, η οποία επιθυμούσε να εγκαταλείψει τον άντρα της, όφειλε να εκθέσει ενώπιον του Επώνυμου άρχοντα σε σχετική αίτησή της τους λόγους, οι οποίοι την ανάγκαζαν να απομακρυνθεί από το συζυγικό της οίκο. Οφείλουμε, βέβαια, στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε, ότι κατά την περίοδο του κλασικού ελληνικού δικαίου δεν ίσχυαν συγκεκριμένοι και νομοθετικά καθορισμένοι λόγοι διαζυγίου, αντίθετα η ύπαρξη και εφαρμογή τους στηριζόταν σε εθιμικούς κανόνες. Παρόλα αυτά, είμαστε σε θέση, μελετώντας τις πηγές του Αττικού δικαίου, να εικάσουμε και με αρκετή ασφάλεια να καταλήξουμε στους βασικότερους ίσως εκείνους λόγους που οδηγούσαν τις δύο πλευρές στη διάζευξη.

3. 3. 2. 1. *Μοιχεία.*

Η μοιχεία στην αρχαία ελληνική κοινωνία αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί ακόμη και σήμερα έναν από τους κυριότερους λόγους διαζυγίου, αποδεικνύουσα ισχυρό κλονισμό του γάμου. ¹⁸⁷ Οι πολυάριθμες, μάλιστα, υποθέσεις μοιχείας, οι οποίες έφταναν στα δικαστήρια, μας δίνουν μια καλή ιδέα για την έγνοια των αντρών για την τιμή και τη νομιμότητα των παιδιών τους, πράγμα που οδηγούσε στον περιορισμό των γυναικών κατ' οίκον και στις περίπλοκες σχέσεις που

¹⁸⁵ Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 30, 31 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 102, 103 και Cohn-Haft Louis, ό. π., σελ. 5.

¹⁸⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 103.

¹⁸⁷ Κουμάντος Γιώργος, «Οικογενειακό Δίκαιο, Τόμος I και II», Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1988, σελ. 266, 267. Ως κλονιστικά περιστατικά μπορούν να αναφερθούν κάποια περιστατικά τα οποία σχετίζονται με τη συζυγική πίστη, την αρχή της μονογαμίας, τη ζωή του άλλου συζύγου ή την υποχρέωση για συμβίωση.

μπορούσαν να αναπτυχθούν ανάμεσα στις γυναίκες διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων μέσα στο ίδιο σπιτικό.¹⁸⁸

Με τον όρο «μοιχεία» σηματοδοτείται η άνευ εξουσιοδοτήσεως συνουσία ενός άντρα με οποιαδήποτε Αθηναία, η οποία βρισκόταν υπό την «κυριεία» ενός Αθηναίου πολίτη, με εξαίρεση τις Αθηναίες εκείνες που ασκούσαν το επάγγελμα της πόρνης. Η μοιχεία, η οποία πολλές φορές χρησιμοποιούνταν προκειμένου να αποδώσει εννοιολογικά τις «αμαρτίες μιας γυναίκας», χαρακτηριζόταν ως αξιόποινη πράξη, και αυτό σημαίνει ότι ήταν παράνομο για έναν άντρα να έλθει σε σεξουαλική επαφή με τη γυναίκα, τη χήρα μητέρα, την ανύπαντρη κόρη, την αδερφή ή την παλλακίδα κάποιου Αθηναίου πολίτη, την οποία συντηρούσε με σκοπό να γεννήσει ελεύθερα παιδιά. Κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν από το νόμο «περιορισμένος» να συνάπτει ερωτικές σχέσεις αποκλειστικά και μόνο με τη γυναίκα του, την παλλακίδα του και τις εταίρες, χωρίς να θεωρείται ότι παραβιάζει τη συζυγική του πίστη, κάτι, ασφαλώς, το οποίο δεν ίσχυε για τη γυναίκα.¹⁸⁹

Χαρακτηριστικό είναι ότι ο όρος «μοιχός» αποδιδόταν τόσο στον αποπλανητή εκείνο, ο οποίος κατάφερε να κερδίσει τη γυναίκα ενός άλλου άντρα με την τέχνη της πειθούς, όσο και στον βιαστή της. Παρόλα αυτά, οι Αθηναίοι θεωρούσαν τη μοιχεία περισσότερο ειδεχθές αδίκημα από το βιασμό. Σε έναν λόγο μάλιστα του Λυσία, ο ομιλητής υποστηρίζει ότι ο μοιχός, ο οποίος πέτυχε το σκοπό του ασκώντας την τέχνη της πειθούς είναι περισσότερο επικίνδυνος από εκείνον ο οποίος χρησιμοποίησε βία, δεδομένου ότι ο πρώτος κατάφερε με τον τρόπο του να διαφθείρει το μυαλό της γυναίκας και να την αποξενώσει από το σύζυγό της. Ο ρήτορας Λυκούργος κηρύσσει ότι μοιχός είναι εκείνος ο οποίος προδίδει τα ένστικτα της φύσης, ενώ ο Ξενοφών παρομοιάζει τον άντρα ο οποίος δεν είναι σε θέση να συγκρατήσει τις ορμές του με ένα «χαζό πουλί», σημειώνοντας παράλληλα ότι οι ανάγκες της φύσης μπορούν να ικανοποιηθούν χωρίς να διαπράξει κανείς μοιχεία.¹⁹⁰

Οποιοσδήποτε, κατά συνέπεια, πολίτης συνελάμβανε έναν άντρα σε ερωτική επαφή με μια γυναίκα, η οποία βρισκόταν υπό την «κυριεία» του, είχε το δικαίωμα να τον θανατώσει, καθόσον η μοιχεία, όπως εθεωρείτο, συνιστούσε βαριά προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας που κατείχε κάθε πολίτης πάνω στις γυναίκες του οίκου του, χωρίς μάλιστα να υποστεί την παραμικρή ποινική δίωξη, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο έγκλημα εθεωρείτο νόμιμο. Εναλλακτικά, μπορούσε να τον κακοποιήσει, ενώ προτιμώμενοι τρόποι μεταχείρισης ενός αποπλανητή ήταν η εισαγωγή ραπανιών στον πρωκτό του και η απόσπαση του ηβικού του τριχώματος. Στην Αθήνα, τον πέμπτο και

¹⁸⁸ Fantham Elaine, ό. π., σελ. 151.

¹⁸⁹ Blundell Sue, ό. π., σελ. 125 και Lacey W. K, ό. π., σελ. 113.

¹⁹⁰ Carey Christopher, « Rape and adultery in Athenian law», *Classical Quarterly, New Series, Vol. 45, No. 2. (1995)*, pp. 407-417, σελ. 407 και Sealey Raphael, ό. π., σελ. 28 και Fantham Elaine, ό. π., σελ. 153 και Lacey W. K, ό. π., σελ. 114.

τέταρτο αιώνα, φαινόταν φυσικό να προβάλλεται αντίσταση με άμεση χρήση βίας σε εκείνον ο οποίος έκλεβε την περιουσία ή τη γυναίκα (ως «οιονεί περιουσιακό στοιχείο» και η ίδια) κάποιου άλλου, αντί να αποτείνεται ήρεμα το θύμα σε κάποια ανώτερη αρχή για να διεξαχθεί δίκη και ίσως να μην υπήρξε ποτέ περίοδος κατά την οποία ο φόνος σε τέτοιες περιπτώσεις να μην ήταν επιτρεπτός.¹⁹¹

Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, τα πράγματα δεν πήγαιναν τόσο μακριά και αποφασίζονταν ένας διακανονισμός ενώπιον μαρτύρων. Σε πολλούς δικανικούς λόγους βρίσκουμε διδακτικές ιστορίες, οι οποίες αποδεικνύουν πως το «αυτόφωρο έγκλημα» μπορούσε να αποτελέσει για έναν συγκαταβατικό σύζυγο ένα μέσο εκβιαστικής απόσπασης χρημάτων από τον εραστή της γυναίκας του. Μπορούσε, δηλαδή, ο σύζυγος να ζητήσει ως αποζημίωση ένα χρηματικό ποσό και να κρατήσει φυλακισμένο τον αποπλανητή έως ότου τον πλήρωνε ή του παρείχε εγγυητές για να εγγραφούν την πληρωμή. Στην περίπτωση που ο αποπλανητής υποστήριζε στην αθωότητά του, παρεχόταν από το νόμο στον ίδιο ή σε κάποιον φίλο του το δικαίωμα να υποβάλλουν «γραφή» για παράνομη κατακράτησή του ως αποπλανητή. Αν κέρδιζε την υπόθεση, αυτός και οι εγγυητές του απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να καταβάλουν τα χρήματα, ενώ αν καταδικαζόταν από το δικαστήριο, ο αντίδικός του μπορούσε εκτός από την απαίτηση καταβολής των χρημάτων, να τον υποβάλει ενώπιον του δικαστηρίου σε οποιαδήποτε εξευτελιστική δοκιμασία, εκτός από αιματοχυσία. Στην περίπτωση που ο αποπλανητής δεν είχε συλληφθεί επ' αυτοφώρω, μπορούσε να υποβληθεί από τον οποιονδήποτε καταγγελία για μοιχεία, η λεγόμενη «γραφή μοιχείας», αν και δεν γνωρίζουμε αν η ποινή για αυτή ήταν καθορισμένη από το νόμο ή επιβαλλόταν από το δικαστήριο.¹⁹²

Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι οι συνέπειες για μια γυναίκα, η οποία μοίχευσε το σύζυγό της, ήταν λιγότερο επώδυνες, από εκείνες που θα έπρεπε να υποστεί ο εραστής της, παρόλα αυτά επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τη ζωή της. Κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν υποχρεωμένος από το νόμο, αν συνελάμβανε τη σύζυγό του σε ερωτικές περιπτώξεις με οποιονδήποτε άλλον άντρα, να την εκδιώξει από το συζυγικό τους σπίτι, να την *αποπέμψει*, και μάλιστα υπό την απειλή της στέρησης των πολιτικών του δικαιωμάτων. Της απαγορευόταν, επίσης, να παρίσταται σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές και να φορά κάθε είδους κοσμήματα, πιθανόν για να μην είναι σε θέση πλέον να ελκύσει και άλλους άντρες. Όποιος, μάλιστα, την έβλεπε να παραβιάζει αυτόν τον κανόνα, μπορούσε να της αφαιρέσει τα ρούχα και τα κοσμήματα και να την χαστουκίσει. Εκείνο δηλαδή το οποίο αντιλαμβανόμαστε για άλλη μια φορά είναι το γεγονός, ότι η επιβολή των σχετικών

¹⁹¹ MacDowell D. M., ό. π., σελ. 177, 178, 193.

¹⁹² Mossé Claude, ό. π., σελ. 63 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 193 και Carey Christopher, « Rape and adultery in Athenian law», ό. π., σελ. 413, 414.

κυρώσεων, τόσο στον άντρα όσο και στη γυναίκα που διέπραξαν το αδίκημα της μοιχείας, ήταν υπόθεση όχι ατομική, αλλά της πόλεως ολόκληρης.¹⁹³

Στο σημείο αυτό χρήσιμη θεωρείται η παράθεση ορισμένων παραδειγμάτων, όπως αναγράφονται σε λόγους διαφόρων ρητόρων, έτσι ώστε να αποκτήσουμε μια σφαιρικότερη άποψη για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόταν το αδίκημα της μοιχείας στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο. Πλέον χαρακτηριστική για το σκοπό αυτό είναι η «Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία» του Λυσία, έναν λόγο, ο οποίος χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του τέταρτου αιώνα, και στον οποίο ο ρήτορας αναφέρεται στο παράδειγμα μιας νεαρής συζύγου, η οποία αποπλανήθηκε από τον εραστή της, ονόματι Ερατοσθένη, που είχε την ευκαιρία να τη δει στην κηδεία της πεθεράς της και οδήγησε με τη συμπεριφορά της το σύζυγό της Ευφίλητο, αφού τους συνέλαβε επ' αυτοφώρω, να δολοφονήσει τον εραστή της.

Οι συγγενείς του δολοφονημένου άντρα έσυραν τον Ευφίλητο στα δικαστήρια και απαίτησαν την παραδειγματική του τιμωρία για το φόνο του δικού τους ανθρώπου, όμως ο κατηγορούμενος παραδέχεται την ενοχή του και προκειμένου να υπερασπίσει τον εαυτό του προσπαθεί να αποδείξει ότι ενήργησε σύμφωνα με το δίκαιο και τον νόμο, δεδομένου ότι ο νόμος όχι μόνο δικαιολογούσε αλλά επέβαλλε να σκοτώσει τον εραστή της γυναίκας του, ενώ παράλληλα ισχυρίζεται ότι η μοιχεία είναι έγκλημα πιο αποτρόπαιο και από τον βιασμό, δεδομένου ότι ο βιαστής διαφθείρει το σώμα μιας γυναίκας, ενώ ο εραστής της το μυαλό της. Ταυτόχρονα, μία κρυφή σχέση δυσκολεύει, πάντα κατά τα λεγόμενα του Ευφίλητου στην απολογία του, την εξακρίβωση της πατρότητας των τέκνων μιας γυναίκας.¹⁹⁴

¹⁹³ Biscardi Arnaldo, ό. π., σελ. 174, 175 και Mossé Claude, ό. π., σελ. 63 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 125 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 193 και Sealey Raphael, ό. π., σελ. 28, 29 και Reinsberg Carola, ό. π., σελ. 54. Η αυστηρή αυτή ποινή προβλεπόταν και από το νομικό κώδικα του Δράκοντος του τέλους του 7^{ου} αιώνα. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 104. *Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας § 87: αν κανείς πιάση τον μοιχό, δεν του επιτρέπεται να συζή πλέον με τη γυναίκα του, εάν δε συζή χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα.*

¹⁹⁴ Fantham Elaine, ό. π., σελ. 152, 153 και Blundell Sue, ό. π., σελ. 125 και Lacey W. K, ό. π., σελ. 115 και Carey Christopher, « Rape and adultery in Athenian law», ό. π., σελ. 414, 415.

http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=350

Λυσίας, 4-5: «*ἦγοῦμαι δέ, ὦ ἄνδρες, τοῦτό με δεῖν ἐπιδεῖξαι, ὡς ἐμοίχευεν Ἐρατοσθένης τὴν γυναῖκα τὴν ἐμὴν καὶ ἐκέλην τε διέφθειρε καὶ τοὺς παῖδας τοὺς ἐμοὺς ἤσχυνε καὶ ἐμὲ αὐτὸν ὕβρισεν εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἐμὴν ἐκισίων, καὶ οὔτε ἔχθρα ἐμοὶ καὶ ἐκέῃφ οὐδεμία ἦν πλὴν ταύτης, οὔτε χρημάτων ἔνεκα ἔπραξα ταῦτα, ἵνα πλοῦσιος ἐκ πένητος γένωμαι, οὔτε ἄλλους κέρδους οὐδενὸς πλὴν τῆς κατὰ τοὺς νόμους τιμωρίας. ἐγὼ τοῖνον ἐξ ἀρχῆς ὑμῖν ἅπαντα ἐπιδεῖξω τὰ ἐμαυτοῦ πράγματα, οὐδὲν παραλείπων, ἀλλὰ λέγων τάληθ' ἑαυτῶ μόνῃν ἠγοῦμαι σωτηρίαν, ἐὰν ὑμῖν εἴπειν ἅπαντα δυνήθω τὰ πεπραγμένα.* Λυσίας, 47-50: «*Ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, οὐκ ἰδὲν ὑπὲρ ἐμαυτοῦ νομίζω ταύτην γενέσθαι τὴν τιμωρίαν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀπάσης· οἱ γὰρ τοιαῦτα πράττοντες, ὀρώντες οἷα τὰ ἄλλα πρόκειται τῶν τοιοῦτων ἁμαρτημάτων, ἦπτον εἰς τοὺς ἄλλους ἐξαμαρτήσονται, ἐὰν καὶ ὑμᾶς ὀρῶσι τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχοντας. εἰ δὲ μή, πολὺ κάλλιον τοὺς μὲν κειμένους νόμους ἐξαλεῖναι, ἐτέρους δὲ θεῖναι, οἵτινες τοὺς μὲν φυλάττοντας τὰς ἐαυτῶν*

Μία άλλη ενδιαφέρουσα ιστορία μοιχείας εκτυλίσσεται στον « *Κατά Νεαίρας*» δικανικό λόγο του Δημοσθένη. Ένας άντρας ονόματι Επαίνετος, ο οποίος συνελήφθη να κοιμάται με την κόρη της Νεαίρας, τη Φανώ, κατηγορήθηκε για διάπραξη μοιχείας και υποκύπτοντας στον εκβιασμό του Στέφανου, ο οποίος, μάλιστα, τον κρατούσε και όμηρο, δέχτηκε να καταβάλει το ποσό των τριάντα μινων. Είναι, βέβαια, παράλογο το γεγονός να συζητάμε αφενός για αδίκημα μοιχείας, τη στιγμή που το παράνομο ζευγάρι συνελήφθη σε οίκο ανοχής, δεδομένης και της ιδιότητας της κόρης της Νεαίρας, αφετέρου για ομηρία του μοιχού μέχρι να καταβάλει το απαιτούμενο ποσό, δεδομένου ότι δεν μιλάμε καν για γυναίκα Ατθίδα, αλλά για μια εταίρα.¹⁹⁵

Τη μοιχεία, τέλος, ως λόγο διαζυγίου τη συναντούμε και στην περίπτωση της Ιπαρέτης, συζύγου του Αλκιβιάδη, η οποία αναγκάστηκε να καταφύγει, όπως έχουμε και ανωτέρω επισημάνει, στον Επώνυμο άρχοντα προκειμένου να ασκήσει το νομοθετικά κατοχυρωμένο δικαίωμά της, της *απολείψεως*, εμφανώς ενοχλημένη από τις συνεχείς απιστίες του συζύγου της.

3. 3. 2. 2. Άλλοι λόγοι διαζυγίου.

Πέρα από τη *μοιχεία*, στην κλασική Αθήνα συνέτρεχαν και άλλοι λόγοι που οδηγούσαν στη λύση του γάμου ενός ζευγαριού. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη *διγαμία*, τη *φρενοβλάβεια* ή και την καταδίκη του συζύγου σε *ατιμία*. Σε περίπτωση, επίσης, *επιβουλής της ζωής* του ενός από τον άλλο σύζυγο, ο Επώνυμος άρχοντας θεωρούσε εντελώς δικαιολογημένη την εγκατάλειψη του συζυγικού οίκου από τον κακοποιηθέντα σύζυγο. Η *αφάνεια*, συνακόλουθα, ως λόγος που διακόπτει τη συνοίκηση του ζεύγους, η οποία, όπως έχουμε αναλυτικά εξετάσει ανωτέρω, συνιστά τη βάση του αρχαίου ελληνικού γάμου, αποτελεί λόγος αυτόματης λύσης του γάμου, παρά λόγος λύσης αυτού με διαζύγιο.¹⁹⁶

Τέλος, σημαντικό λόγο διάζευξης χωρίς αμφιβολία αποτελούσε η *ανικανότητα* του συζύγου ή και η *στειρότητα* της συζύγου. Δικαιολογημένα, λοιπόν, κάθε Ατθίδα μπορούσε να εγκαταλείψει τον ανίκανο σε τεκνοποιία σύζυγό της σε μια εποχή, όπως αυτή της κλασικής Ελλάδας, κατά την οποία η απόκτηση παιδιών αποτελούσε τον κύριο σκοπό της ζωής κάθε γυναίκας, αλλά και αυτή

γυναῖκας ταῖς ζημίαις ζημιώσουσι, τοῖς δὲ βουλομένοις ἐκ αὐτῶν ἀμαρτάνειν πολλὴν ἄδειαν ποιήσουσι. πολὺ γὰρ οὕτω δικαιότερον ἢ ὑπὸ τῶν νόμων τοὺς πολέτας ἐνεδρεύεσθαι, οἷ κελεύουσι μὲν, ἔάν τις μοιχὸν λάβῃ, ὅτι ἂν οὖν βούληται χρῆσθαι, οἷ δ' ἀγῶνες δεινότεροι τοῖς ἀδικουμένοις καθεστήκασιν ἢ τοῖς παρὰ τοὺς νόμους τὰς ἀλλοτρίας καταισχύουσι γυναῖκας. ἐγὼ γὰρ νῦν καὶ περὶ τοῦ σώματος καὶ περὶ τῶν χρημάτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων κινδυνεύω, ὅτι τοῖς τῆς πόλεως νόμοις ἐπειθόμην».

¹⁹⁵ Lacey W. K, ό. π., σελ. 115, 116.

¹⁹⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 105, 107.

ακόμη τη δικαιολόγηση της ύπαρξής της. Αντίστοιχο, βέβαια, δικαίωμα είχε και ο σύζυγος σε περίπτωση στειρότητας της γυναίκας, αν αναλογιστούμε τη σημασία που απέδιδαν οι σύζυγοι αρχηγοί των οίκων στην απόκτηση τέκνων και ιδιαίτερα γιων ικανών συνεχιστών των οίκων τους. Οι άντρες, ωστόσο, σύζυγοι δύσκολα κατέφευγαν στη λύση του γάμου τους για αυτό το λόγο αν σκεφτούμε και τις δυνατότητες που τους παρείχε ο νόμος να συνάπτουν ερωτικές σχέσεις κατά τη διάρκεια του γάμου τους και με άλλες γυναίκες (τις παλλακίδες) για την απόκτηση τέκνων.¹⁹⁷

3. 3. 3. Προσωπικά και περιουσιακά αποτελέσματα του διαζυγίου για την Αθηναία.

Η έκδοση του διαζυγίου σηματοδοτούσε την αρχή για την επέλευση πολλών και διαφορετικών μεταβολών στις ζωές και των δύο πρώην συζύγων, ιδιαιτέρως όμως στην προσωπική και περιουσιακή κατάσταση της γυναίκας, για την οποία θα μιλήσουμε και εκτενέστερα.

3. 3. 3. 1. Προσωπικά αποτελέσματα του διαζυγίου.

Οι κυριότερες προσωπικές συνέπειες του διαζυγίου στη ζωή μιας γυναίκας αφορούσαν αφενός την υποχρέωσή της να εγκαταλείπει το συζυγικό της οίκο και να επιστρέψει στον οίκο του πριν από το γάμο «κυρίου» της, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ήταν άλλος από τον οίκο του πατέρα της αφετέρου, την υποχρέωσή της, κατά την εγκατάλειψη του συζυγικού της οίκου, να εγκαταλείπει ταυτόχρονα και τα παιδιά που είχε αποκτήσει από αυτόν το γάμο, δεδομένου ότι εκείνα αποτελούσαν κατά ένα τρόπο κτήμα του πατέρα τους και παρέμεναν στον οίκο του ανεξάρτητα από την ηλικία ή το φύλο τους. Για τις συνέπειες, ωστόσο, αυτές έχουμε μιλήσει σε αρκετά σημεία της παρούσας εργασίας. Για το λόγο αυτό θα προσανατολιστούμε στην ανάλυση των περιουσιακών συνεπειών του διαζυγίου για την Αθηναία.¹⁹⁸

3. 3. 3. 2. Περιουσιακά αποτελέσματα του διαζυγίου.

Ένα ήταν το κυριότερο αποτέλεσμα του διαζυγίου στον περιουσιακό χώρο: η υποχρέωση του συζύγου να επιστρέψει στον οίκο της πρώην γυναίκας του όλα τα προικώα αντικείμενα, κινητά και ακίνητα. Σημειωτέον, ότι η προίκα παρακολουθούσε, κατά τις τότε αντιλήψεις, την κάθε σύζυγο σε οποιοδήποτε τον οίκο και αν βρισκόταν. Στον οίκο του συζύγου, διότι με την προίκα της

¹⁹⁷ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 105-107.

¹⁹⁸ Blundell Sue, ό. π., σελ. 128 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 108.

εθεωρείτο ότι προσέφερε κατά κάποιον τρόπο στην αντιμετώπιση των βαρών του γάμου και έτσι κέρδιζε τον σεβασμό από τον σύζυγό της και την οικογένειά του και στον οίκο του πρώην κυρίου και πατέρα της, διότι η προίκα της τον διευκόλυνε στην επανέκδοσή της.¹⁹⁹ Η υποχρέωση, μάλιστα, αυτή της επιστροφής της προίκας ήταν ένας τρόπος ελέγχου των διαζυγίων στην κλασική Αθήνα και ιδιαίτερα των διαζυγίων που προκαλούνταν ύστερα από πρωτοβουλία του συζύγου, διότι διαφορετικά ο γάμος θα αποτελούσε γι' αυτούς μία επικερδή επιχείρηση και τίποτα περισσότερο. Μία μόνη εξαίρεση επιτρεπόταν και μάλιστα από το νόμο, σε περίπτωση που ο γάμος λυόταν κατόπιν μοιχείας της γυναίκας, ο νόμος επέτρεπε στον σύζυγο να παρακρατήσει τα προικώα.²⁰⁰

Σε περίπτωση λύσης του γάμου κατόπιν *αποπομπής* της γυναίκας από το σύζυγό της, εκείνος όφειλε να επιστρέψει αμέσως όλα τα προικώα πράγματα διαφορετικά ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει τόκους αρκετά υψηλούς, οι οποίοι έφταναν στο 18% ετησίως. Αυτό φαίνεται και στον *Κατά Νεαίρας* δικανικό λόγο του Δημοσθένη: (59) § 52: «Όταν δε ο Στέφανος άσκησε αγωγή εναντίον του...ζητώντας διατροφή, σύμφωνα με το νόμο που ορίζει όταν κανείς αποπέμπει τη γυναίκα του να επιστρέψει τα προικώα, αλλιώς να πληρώνει τόκο 18% και ... για τη διατροφή της να γίνεται δίκη στο Ωδείο...». Το χωρίο αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο σύζυγος ήταν από το νόμο υποχρεωμένος να καταβάλλει αθροιστικώς τόσο τους τόκους για το καθυστερούμενο κεφάλαιο της προίκας όσο και τα έξοδα διατροφής της αποπεμφθείσας, μέχρις ότου κατορθώσει να της επιστρέψει αυτούσια την προίκα της.

Παρόμοια υποχρέωση περί επιστροφής της προίκας είχε ο σύζυγος και στις περιπτώσεις λύσης του γάμου με *απόλειψη*. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις παρεχόταν από το νόμο μια σχετική διευκόλυνση για την επιστροφή των κινητών πραγμάτων-τα ακίνητα επιστρέφονταν και εδώ ευθύς αμέσως-, διότι η λύση του γάμου ήταν για το σύζυγο ένα ξαφνικό γεγονός και δεν θα ήταν δυνατό να απαιτηθεί από εκείνον να κρατάει σε όλη τη διάρκεια του γάμου τους τα χρήματα της προίκας στο σπίτι του για να είναι σε θέση σε οποιαδήποτε στιγμή να τα επιστρέψει εφόσον του ζητηθούν. Άλλωστε, σε μια τέτοια περίπτωση, η προίκα θα έπαυε να είναι παραγωγική, διότι, όπως έλεγαν, τα προικώα χρήματα «υπηρετούσαν» τα βάρη του γάμου μόνο αφότου δανείζονταν σε τρίτους κ.λ.π.²⁰¹

Για την προστασία της προίκας της γυναίκας από αδίστακτους άντρες, σε περίπτωση που ο σύζυγος ή οι κληρονόμοι του απέφευγαν να επιστρέψουν την προίκα της σε περίπτωση λύσης του γάμου τους ο νόμος της παρείχε το δικαίωμα έγερσης σε βάρος του διά του κυρίου της πάντα δύο

¹⁹⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 108.

²⁰⁰ Blundell Sue, ό. π., σελ. 116 και MacDowell D. M., ό. π., σελ. 140 και Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 139.

²⁰¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι...», ό. π., σελ. 138, 139.

αγωγών: α) τη δίκη σίτου, με την οποία ζητούσαν στην ουσία προσωρινά τα *τροφεία* μόνο της γυναίκας, δηλαδή τη διατροφή της και β) τη δίκη προικός, τη δραστικότερη από τις δύο αγωγές, με την οποία η γυναίκα ζητούσε τόσο την απόδοση αυτών των ίδιων των προικίων πραγμάτων της, όσο και τη λήψη τόκων για ολόκληρο το χρονικό διάστημα που ο σύζυγός της την καθυστέρουσε. Η αγωγή αυτή, όπως και όλες οι αγωγές του Αττικού δικαίου, παραγραφόταν εντός πενταετίας.²⁰²

4. Συμπεράσματα

Το Αθηναϊκό κράτος, κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ, μια περίοδο μεγάλης οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης, τον «χρυσό αιώνα», όπως τον αποκάλεσε ο Περικλής, αποτέλεσε μέσα από το έργο σημαντικών ιστορικών, πολιτικών, ρητόρων και φιλοσόφων πρότυπο κοινωνικής αλλά και πολιτικής δομής και οργάνωσης. Θα περίμενε, λοιπόν, κανείς μέσα σε μια κοινωνία, η οποία γέννησε τη Δημοκρατία, η γυναίκα να έχει το δικό της εξέχοντα ρόλο, να δραστηριοποιείται σε διάφορα πεδία δράσης, εκφράζοντας τις σκέψεις και τις ιδέες της, απολαμβάνοντας ταυτόχρονα το σεβασμό και την εκτίμηση όλων των μελών της. Αντί για αυτό, η πόλη της Αθήνας, όπως χαρακτηριστικά παρομοιάζεται από πολλούς ιστορικούς ως μία «Ανδρική λέσχη», ήταν θεμελιωμένη στην ριζική καταδίκη του θηλυκού, στην απόλυτη περιφρόνηση και εξαφάνιση της γυναίκας από το δημόσιο βίο σε σημείο, μάλιστα, ώστε από πολλούς να μακαρίζεται η ζωή των γυναικών στη Σπάρτη.

Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε αν αναλογιστούμε και τις σκέψεις, τις οποίες τόλμησαν να διατυπώσουν άνθρωποι μεγάλου αναστήματος, όπως ο Θουκυδίδης: «*Αν τη γυναίκα τη δημιούργησε θεός ξέρει αυτός, όπου και αν βρίσκεται ότι είναι ο πρόξενος της μεγαλύτερης συμφοράς*». Στο ίδιο μοτίβο κινείται και ο Όμηρος: «*Δεν υπάρχει στη γη πιο απαίσιο, πιο ξεδιάντροπο πλάσμα από τη γυναίκα*». Αλλά και η θεωρία του Πλάτωνα ξεχειλίξε από σοφία και θυμοσοφία για την ύπαρξη της

²⁰² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I...», ό. π., σελ. 140 και Harrison A. R. W., ό. π., σελ. 51, 52.

γυναίκας: *«Κατ' αρχήν όλες οι ψυχές φώλιαζαν σε ανδρικά κορμιά. Όσες από αυτές ζούσαν άμφογα στη γη, επέστρεψαν στ' αστέρια απ' όπου και προέρχονταν. Αλλά η ψυχή που δεν ζούσε άμεμπτη ζωή ξαναγύριζε στη γη χάρη σε μια δεύτερη γέννηση, αυτή τη φορά με τη μορφή της γυναίκας. Αν σ' αυτή τη δεύτερη ενσάρκωσή της συμπεριφερόταν υπερβολικά φιλήδονα, υποβιβάζοταν ακόμα μια βαθμίδα χαμηλότερα: ξαναγεννιόταν για τρίτη φορά με τη μορφή ζώου».* Και ο Μένανδρος, όμως, δεν υπολείπεται ευγενικών χαρακτηρισμών: *«Πυρ, γυνή και θάλασσα», «Όπου είναι οι γυναίκες είναι όλα τα κακά μαζί».* Ομοίως, ο Ευριπίδης ονειρευόταν έναν κόσμο όπου ο άνδρας θα μπορεί να αγοράζει παιδικό σπόρο με το χρυσάφι του για να αποφεύγει έτσι το σμίξιμο με τη γυναίκα και αναρωτιέται: *«Κανείς ποτέ δε βρήκε αντίδοτο να μας φυλάει από τις κακές γυναίκες: τέτοιο βάσανο είναι οι γυναίκες».* Έρχεται, ωστόσο, ο Αντιφάνης, ο οποίος φαίνεται να την εμπιστεύεται κάπου: *«Μόνο σ' ένα εμπιστεύομαι τη γυναίκα: πως σαν πεθάνει δε θα ξαναζήσει. Σε τίποτ' άλλο δεν της έχω εμπιστοσύνη ώσπου να πεθάνει».*

Θα μπορούσε κανείς να γεμίσει πάρα πολλές σελίδες με τόσο προσβλητικά αποφθέγματα εις βάρος των γυναικών. Πραγματικά εντυπωσιακή και άκρως ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση της Λιλής Ζωγράφου, την οποία παραθέτει στο βιβλίο της *«Από τη Μήδεια στη Σταχτοπούτα. Η ιστορία του φαλλού».* Αναφέρει, λοιπόν, η συγγραφέας ότι είναι μάταιο να αναρωτιόμαστε από πού προέρχεται αυτή η εμπάθεια. *«Μισεί κάποιος, ό,τι φοβάται».* Οι Έλληνες έβρισκαν να είναι πολύ αδικημένοι από τον καταμερισμό των ιδιοτήτων ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα. Το γεγονός ότι η φύση είχε αναθέσει στη γυναίκα να γεννάει, ακόμα και όταν διαπίστωσαν ότι ο άνδρας σπέρνει, ήταν γι' αυτούς αδιανόητο. Αυτό το μοναδικό θαυματουργό φαινόμενο το έβλεπαν σαν προνόμιο χαρισμένο αδικώς στη γυναίκα. Φυσικά ήταν άγριοι στην αρχή, βάρβαροι στη συνέχεια, απαίδευτοι και επιστημονικά καθ' ολοκληρίαν απληροφόρητοι. Δεκτός ο εντυπωσιασμός τους. Αλλά μεταπήδησαν τόσο γρήγορα στη φιλοσοφική διάθεση, στην ποίηση, στη δραματουργία και δεν λυτρώθηκαν ποτέ από το σύνδρομο της προνομιούχου γυναίκας. Και όχι μόνο! Αποφάσισαν, λοιπόν, να μην της αναγνωρίσουν ούτε ένα επιπλέον προνόμιο πέρα από αυτό. Την απέκλεισαν από ολόκληρη την κοινωνική ζωή, της απαγόρευσαν κάθε συμμετοχή, ακόμα και να συντρώγει στο ίδιο τραπέζι με τον σύζυγό της, ενώ παράλληλα συνέχιζαν να την περιφρονούν κλινικά και σωματικά, επιδιόμενοι με ιδιαίτερο ενθουσιασμό στον ομοφυλοφιλικό έρωτα. Και καταλήγει η συγγραφέας: ***« Γεγονός παραμένει ότι το να γεννηθείς γυναίκα στην Ελλάδα, έκτοτε, είναι βιολογικό ατύχημα».***

Ωστόσο, παρά το πέρασμα των αιώνων και τους πραγματικά σκληρούς αγώνες των γυναικών για την κατάκτηση της δικής τους θέσης μέσα στο κοινωνικό σύνολο, μιας θέσης πολύπλευρης και εξαιρετικά υπεύθυνης, το πατριαρχικό αυτό μοντέλο της αθηναϊκής κοινωνίας κατά τον αιώνα του Περικλή άφησε τα κατάλοιπά του και στη σύγχρονη κοινωνία. Ο στόχος της κατάκτησης της ισότητας επετεύχθη έως ένα βαθμό. Εκείνο όμως το οποίο δεν έχει αντιληφθεί το αντρικό φύλο και

επιμένει χρησιμοποιώντας κατά βούληση την ισότητα των δύο φύλων είναι ότι η ισότητα δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την ομοιότητα αυτών. Η γυναίκα, προικισμένη από τη φύση ακριβώς με το μοναδικό προνόμιο της αθανασίας, της συνέχειάς της μέσα από τη διαιώνιση του είδους, είναι εφοδιασμένη με αρετές και ευαισθησίες, αλλά και με τη μοναδική αίσθηση της υπευθυνότητας, προκειμένου να ανταποκριθεί στο δύσκολο αυτό έργο που της έχει αναθέσει η ίδια η φύση. Και ο άντρας, από την άλλη μεριά, αδυνατώντας να συνειδητοποιήσει την ιδιαιτερότητα αυτή του γυναικείου φύλου, αλλά και τη μοναδική ικανότητα των γυναικών ιδιαίτερα στις μέρες μας να τα καταφέρνουν και μάλιστα τις περισσότερες φορές καλύτερα από τους άντρες με οτιδήποτε και αν καταπιάνονται, αναπτύσσει μια αμυντική στάση απέναντι στη γυναίκα, αντιμετωπίζοντάς τη αρκετά συχνά με υπεροψία.

Η μάχη αυτή των δύο φύλων συνεχίζεται και θα συνεχιστεί και στο μέλλον. Η γυναίκα είναι και θα παραμείνει για τον άντρα ένα ανεξερεύνητο και ακατανόητο πεδίο. Και αυτό έχει και τη μαγεία του!!!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, « Ηλικία και δίκαιο: οι έννομες συνέπειες της ηλικίας στην Κλασική Αθήνα», Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998.
- 2) Δασκαρόλης Θ. Γεώργιος, «Παραδόσεις Οικογενειακού δικαίου, Τόμος Ι», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1992.
- 3) Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1998.
- 4) Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι , Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1986.
- 5) Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας», Εκδόσεις Παπαδήμα 1994.

- 6) Ζωγράφου Λιλή, «Από τη Μήδεια στη Σταχτοπούτα. Η ιστορία του φαλλού», Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 1998.
- 7) Ιμβριώτη Ρόζα, «Η Αθηναία στον Ε' και Δ' αιώνα π. Χ.», Εκδοτικός Οίκος «ΑΘΗΝΑ», Αθήνα 1922.
- 8) Ισαίος Λόγοι (Τόμος Β) Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Μ.Γ.ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων «Ι.ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ».
- 9) Καρζής Θ., «Η γυναίκα στην αρχαιότητα. Προϊστορία-Ανατολικοί πολιτισμοί-Ελλάδα-Ρώμη», Β' Έκδοση, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1987.
- 10) Κουμάντος Γιώργος, «Οικογενειακό Δίκαιο, Τόμος Ι και ΙΙ», Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1988.
- 11) Λιακόπουλος Ιωάννης, «Η νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας», Εκδόσεις Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1999.
- 12) Νάκος Π. Γεώργιος, «Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου», University Studio Press, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 1991.
- 13) Τρωιάνος Σπ.- Βελισσαροπούλου Ι., «Ιστορία Δικαίου», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1997.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», Μετάφραση: Παν. Δ. Δημάκης, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991.
- 2) Blundell Sue, « Women in Ancient Greece», published by British Museum Press, 1995.
- 3) Brock Roger, «The Labour of Women in Classical Athens», *The Classical Quarterly, New Series, Vol. 44, No. 2. (1994), pp. 336-346.*
- 4) Brown McC P. G., « Menander's dramatic technique and the law of Athens», *Classical Quarterly, New Series, Vol. 33, No. 2. (1983), pp. 412-420.*
- 5) Cantarella Eva, «Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας, Μετάφραση Παναγιώτη Δ. Δημάκη», Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998.
- 6) Cantarella Eva, «Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity», The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.

- 7) Carey Christopher, « Apollodoros' mother: The wives of enfranchised aliens in Athens», *Classical Quarterly, New Series, Vol. 41, No. 1. (1991), pp. 84-89.*
- 8) Carey Christopher, « Legal space in Classical Athens», *Greece & Rome, 2nd Ser., Vol.41, No. 2. (Oct., 1994), pp.172-186.*
- 9) Carey Christopher, « Rape and adultery in Athenian law», *Classical Quarterly, New Series, Vol. 45, No. 2. (1995), pp. 407-417.*
- 10) Cohen David, «Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens», *Greece & Rome, 2nd Ser., Vol.36, No. 1. (Apr., 1989), pp.3-15.*
- 11) Cohn-Haft Louis, «Divorce in Classical Athens», *The Journal of Hellenic Studies, Vol.115. (1995), pp. 1-14.*
- 12) Erdmann Walter, «Die Ehe im alten Griechenland», München, Beck 1934.
- 13) Fantham Elaine, Helene Peet Foley, Natalie Boymel Kampen, Sarah B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, « Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο», Μετάφραση: Κωνσταντίνος Μπούρας, Επιμέλεια: Ελένη Γκαστή, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη.
- 14) Foxhall Lin, «Household, Gender and Property in Classical Athens», *The Classical Quarterly, New Series, Vol. 39, No. 1, (1989), pp. 22-44.*
- 15) Garner Richard, «Law & Society in classical Athens», CROOM HELM, London & Syndey.
- 16) Gomme A. W., «The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries», *Classical Philology, 20, 1925, σελ. 1-25.*
- 17) Harrison A. R. W. « The law of Athens», Oxford, 1968.
- 18) Katz Marilyn, «Ideology and “The Status of Women” in Ancient Greece», *History and Theory, Vol. 31, No. 4, Beiheft 31: History and Feminist Theory, (Dec., 1992), pp. 70-97.*
- 19) Lacey W. K., «The family in classical Greece, Aspects of Greek and Roman life», General Editor: H. H. Scullard, 1968.
- 20) La Rue van Hook, «The Exposure of Infants at Athens», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 51. (1920), pp. 134-145.*
- 21) MacDowell D. M., «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2003.

- 22) Massey Michael, «Women in Ancient Greece and Rome», Gambridge.
- 23) McAuslan Ian & Walcot Peter, «Greece & Rome Studies - Women in antiquity», Introduction by Gillian Clark, published by Oxford University Press on behalf of The Classical Association 1996.
- 24) Mossé Claude, « Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα» - Με εισαγωγή στην ελληνική έκδοση και συμπληρωματική βιβλιογραφία από τη συγγραφέα, Μετάφραση: Αθανάσιος Δ. Στεφανής, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1993.
- 25) Osborne Robin, «Law, the Democratic Citizen and the Representation of Women in Classical Athens», *Past and Present*, No. 155, (May, 1997), pp. 3-33.
- 26) Patterson Cynthia B., 1991: « Marriage and the Married Woman in Athenian Law», *Women's History and Ancient History*, επιμ. Sarah B. Pomeroy, 20-47, Chapel Hill, N.C.
- 27) Perentidis Stavros, «*Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec*», 2002, Publications de l' Université Paul-Valéry Montpellier III.
- 28) Pomeroy Sarah B., «Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity», London, Robert Hale & Company.
- 29) Reinsberg Carola, « Γάμος, εταίρες και παιδεραστία στην αρχαία Ελλάδα – Με 120 εικόνες και σχέδια» - Μετάφραση Δ. Γ. Γεωργοβασίλης και Μ. Pfreimter, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1993.
- 30) Richter D. G., «The position of women in Classical Athens», *Classical Journal*, 67, 1971, σελ. 1-8.
- 31) Roy J., «“Polis” and “Oikos” in Classical Athens», *Greece & Rome*, 2nd Ser., Vol.46, No. 1. (Apr., 1999), pp.1-18.
- 32) Schaps M. David, «What Was Free about a Free Athenian Woman?», *Transactions of the American Philological Association* (1974-), Vol. 128, (1998), pp. 161-188.
- 33) Schaps D., « Women in Greek Inheritance Law», *Classical Quarterly*, 25, 1975, p. 53-57.

